

ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ

УДК 340

Анатолій АВРАМЕНКО,
*кандидат історичних наук, доцент, керівник
Російсько-українського науково-дослідного центру
при Краснодарській крайовій громадській організації
«Співдружність Кубань – Україна», член НТШ
(м. Краснодар, Росія)*

ІСТОРІЯ КОЗАЦТВА В СУЧАСНИХ РОСІЙСЬКИХ ТА УКРАЇНСЬКИХ ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ І ДОВІДНИКАХ

Серед популярних тем, які стали об'єктом енциклопедистики в пострадянській період, помітне місце займає історія козацтва, як російського, так і українського. У царській Росії вивчення історії козацтва або не заохочувалося, або спотворювалося на догоду самодержавству. У радянський період було спотворення іншого роду: робився акцент на участі козацтва у повстаннях, найбільші з яких отримали в СРСР статус «селянських війн», хоча І. Болотніков був «бойовим холопом», а не селянином і мав безпосереднє відношення до козацтва, а С. Разін, К. Булавін та О. Пугачов були природними донськими козаками і спиралися переважно на козацтво.

Національно-визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького вивчалася до 1654 року, після чого всі наступні події розглядалися як російсько-польська війна 1654–1667 років, де українські козаки або допомагали російським воеводам закріпити Україну за Росією, або як зрадники намагалися цьому перешкодити. Така антинаукова концепція мала на меті довести прогресивність уявного «возз'єднання України з Росією». Інші сюжети історії козацтва вивчалися фрагментарно, наприклад, участь козаків у географічних відкриттях (фактично йшлося про приєднання Сибіру і Далекого Сходу до Росії), роль

козаків у боротьбі проти французького імператора Наполеона I, участь козацтва у громадянській війні 1918–1922 років (в останньому випадку підкреслювалася реакційна роль «білокозацтва» і замовчувалися злочини більшовицького режиму, які змусили козаків піднятися на боротьбу). Такий вибірковий підхід не дозволяв об'єктивно показати історію козацтва в радянських енциклопедіях, незважаючи на окремі досягнення.

Розпад СРСР і крах комуністичного диктату призвели до появи безлічі публікацій з історії козацтва, більшість з яких носить емоційний, дилетантський характер. Не дивно, що історичні оцінки козацтва досі вкрай суперечливі: в деяких публікаціях козацтво ідеалізують, козаків показують суперменами, носіями унікальних бойових мистецтв та виключної духовності; з іншого боку, є автори, що зображують козаків розбійниками, головорізами, катами революції, царськими опричниками, учасниками геноциду кавказьких народів під час Кавказької війни 1817–1864 років. Не менша розбіжність думок стосується етнічної природи козацтва – від визнання козаків окремим народом, до твердження, що козаки – найбільш активна (пасіонарна) частина і ядро українського народу. Існування сотень козацьких організацій в Росії, Україні та інших державах, які взаємно не визнають один одного, робить необхідним створення фундаментальних наукових праць з історії козацтва, в тому числі енциклопедій.

Перший досвід такої енциклопедії був невдалий. У США донські козаки-емігранти Г. В. Губарьов та А. І. Скрилов створили «Козачий словник-довідник» в 3-х книгах (видані в 1966–1969 роках в Клівленді, штат Огайо, і Сан Ансельмо, штат Каліфорнія) [20]. Не маючи доступу до архівів та бібліотек СРСР, автори використовували лише деякі джерела, у тому числі власні спогади. Звідси численні прогалини і помилки в цьому виданні. Але в 1992 році цей словник-довідник був перевиданий у Москві накладом 75 000 примірників і швидко став популярним, через брак інших козацьких енциклопедій. І, відповідно, численні помилки цього дилетантського «словника-довідника» почали переходити в наукові видання. В погоні за комерційним успіхом московське видавництво «Вече» у 2009 р. перевидало

цей твір, без всяких підстав перейменувавши його в енциклопедію [45].

«Енциклопедія українознавства», створена вченими української діаспори в 1949–1984 рр. під керівництвом професора В. Кубійовича на набагато вищому науковому рівні, лише в деякій мірі висвітлює історію козацтва. Окремі козацькі війська (наприклад, Азовське, Бузьке, Катеринославське, Новоросійське) в той час були майже невивченими, а інші представлені вкрай стисло. «Радянська енциклопедія історії України», видана в Києві в 1969–1972 роках у відповідь так званим «буржуазним націоналістам», мала численні прогалини і спотворення, і явно не могла бути зводом сучасних довідкових відомостей з історії козацтва. Дуже фрагментарно і необ'єктивно висвітлювали історію козацтва також інші радянські енциклопедії: «Большая советская энциклопедия», «Советская историческая энциклопедия», «Українська радянська енциклопедія», «Советская военная энциклопедия» тощо. Багато в чому такий підхід успадкований в сучасних російських енциклопедіях, незважаючи на окремі досягнення («Большая Российская энциклопедия» в 30 томах, «Новая Российская энциклопедия» в 12 томах, «Военная энциклопедия» в 8 томах, «Отечественная война 1812 года: Энциклопедия», «Отечественная история: История России с древнейших времён до 1917 года» в 5 томах, видано 3 томи).

Зникнення цензури в пострадянських державах привело до появи безлічі видань, які претендують на науковість, і навіть називаються енциклопедіями, але фактично не відповідають науковим вимогам. Як приклад можна назвати псевдо-енциклопедію – «Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времен до октября 1917 года», складений під керівництвом краснодарського професора Б. О. Трьохбратова (1997) [54]. В моїй рецензії на цю книгу надано великий перелік помилок, недопустимих в енциклопедіях [1], але упорядник навіть одержав за неї крайову премію, бо оцінювали люди некомпетентні, що типово для Кубані. На жаль, з кожним роком зростає кількість «енциклопедій», що переказують чужі тексти для масового читача. Вони не підвищують рівень наукового знання, а лише засмічують інформаційний простір.

Ідея створення енциклопедії історії козацтва виникла спочатку в Москві (1990 р.) [52; 42], а пізніше і в українських наукових центрах незабаром після розпаду СРСР. Втім, в Москві ініціаторами були не академічні або університетські вчені, як можна було очікувати, а ентузіасти козацького громадського руху – А. П. Федотов, В. Ф. Князев, В. Д. Батирєв, В. Г. Кухтін – люди достойні, але вони не мали відповідної фахової підготовки. Вони звернулися до істориків Ростова-на-Дону, Краснодар, Оренбурга та інших козацьких центрів з пропозицією увійти до складу авторського колективу. У 1992 році була створена науково-редакційна рада «Козацької енциклопедії», яка вирішила опублікувати спочатку однотомний варіант, а потім приступити до роботи над п'ятитомною козацькою енциклопедією. Але вже пробне видання «Казачья сотня» [28] виявило дилетантизм укладачів та деяких авторів: в текстах багато помилкової, неперевереної інформації, розміщені портрети історичних діячів без вказівки на джерело, з чого читач може зробити хибний висновок про існування прижиттєвого художнього портрету К. Булавіна, або скульптурного портрету С. Дежньова.

Навіть передача авторських текстів для редагування в Інститут військової історії не врятувала справу – перше видання книги «Казачество: Энциклопедия» (2003) [25] викликало справедливую критику рецензентів [див., наприклад: 52]. Намагаючись охопити все козацтво, включаючи українське, упорядники енциклопедії не вважали за потрібне залучити до роботи українських учених. Певною мірою причиною було упереджене ставлення до наукових видань сучасної української науки, яка часто сприймається в Росії як націоналістична, ворожа і повна фальсифікацій. Тому, за відсутністю кращого, автори московської енциклопедії часто відтворювали давно застарілі упереджені тексти російських дореволюційних вчених – апологетів імперської Росії, або штампи радянської історіографії. Багато аспектів історії українського козацтва тут навіть не згадується. Московські редактори довільно спотворювали тексти авторів до невпізнання, а в кінці книги дали загальний перелік тих, хто «брав участь». Таке розпливчате формулювання грубо порушує авторське право і не дозволяє встановити, хто саме писав ту чи іншу

статтю¹. Друге видання цієї енциклопедії (2008) [26] лише незначною мірою усунуло ці недоліки, але додало нові.

Важливим доповненням до неї можна вважати солідне науково-довідкове видання «Российское казачество» [39], підготовлене на більш високому науковому рівні фахівцями з історії козацтва з різних регіонів Росії під керівництвом Т. В. Таболіної. Ця книга присвячена переважно проблемам сучасного козацтва, самоорганізації козаків та державній політиці в цій галузі, але тут розглядається також виникнення козацтва, створення козацьких військ, роль козаків в освоєнні нових територій, героїчні і трагічні сторінки історії в революціях і війнах ХХ – початку ХХІ ст.

Не можна визнати вдалим довідкові видання Ю. Галушка [15] та О. В. Агафонова [6; 7], зроблені за зразком дореволюційній книзі В. Х. Казіна «Казачьи войска» [29]. Вони повторюють структуру і значною мірою зміст дореволюційного прототипу, включаючи помилки і прогалини.

Ростовський історик В. П. Трут і Г. М. Курков з Єйска (Краснодарський край) видали в Москві науково-популярну «Военную энциклопедию казачества» (2009) [44]. Але дуже прикро, що книгу надрукували видавництва «Эксмо» та «Яуза», які зазвичай недбало оформлюють свою продукцію і нерідко довільно спотворюють тексти задля комерційного успіху. В анотації до книги стверджується, що тут міститься «вичерпно повна інформація про участь козаків у всіх війнах Московського царства, Російської імперії і СРСР – від легендарних походів запорожців до Великої Вітчизняної». Насправді ця інформація не тільки не вичерпна, але, як правило, надмірно коротка, не позбавлена суттєвих прогалин і помилок. До того ж тут немає історичних карт і будь-яких ілюстрацій. Тому енциклопедія потребує серйозного доопрацювання і може розглядатися лише як конспект.

¹ Водночас зазначу, що в такій же мірі порушенням авторського права є непередумана інновація, згідно з якою в бібліографічному описі вказується прізвище тільки першого автора, потім назва публікації і тільки після цього – перелік всіх співавторів, що принижує внесок останніх. У результаті багато читачів приписують публікацію лише першому співавторові, не помічаючи інших.

Ініціатива Москви стала стимулом для появи регіональних енциклопедій з історії козацтва, з яких найбільше відношення до історії українського козацтва мають кубанські та донські видання. Через десятиріччя після виходу згаданого вище невдалого «Энциклопедического словаря по истории Кубани» в Краснодарі був виданий довідковий «Военный лексикон кубанских казаков», підготовлений Б. Є. Фроловим – науковим співробітником Краснодарського історико-археологічного музею-заповідника імені Є. Д. Феліцина [12]. Через невеликий наклад книга мало відома навіть серед фахівців. Але незабаром з'явилися дві місцеві енциклопедії – «Кубановедение» та «Энциклопедия кубанского казачества» [33; 58], підготовлені під керівництвом професора Кубанського державного університету В. М. Ратушняка, куди увійшли і статті Б. Є. Фролова. Обидві книги мають не академічний, а науково-популярний характер: в них немає списків літератури, багато статей занадто короткі. Але деякі з них стали справжнім відкриттям для істориків. Наприклад, в «Энциклопедии кубанского казачества» є стаття Б. Є. Фролова «Береговой казачий полк Кубанского казачьего войска», про який досі майже нічого не було відомо. У книзі є 8 кольорових історичних мап (автор – А. Авраменко). Але через упереджене ставлення до української тематики, яке десятиріччями культивується на Кубані, укладачі енциклопедії штучно скоротили ці сюжети до мінімуму.

Не виправдала очікувань «Большая кубанская энциклопедия», задумана в 6 томах [10]. Укладачі підхопили ідею, висловлену професором В. К. Чумаченком, але зіпсували її до невпізнання, в погоні за комерційним успіхом. У результаті вийшов тільки перший том, присвячений біографіям, де укладачі примудрилися пропустити чимало важливих в історії регіону представників чорноморського та кубанського козацтва, проте надрукували ряд біографій, без яких цілком можна було обійтися, але фігуранти цих підчищених біографій добре заплатили за публікації, і вони були надруковані, що дуже здивувало представників правоохоронних органів, які знають те, що залишилося «за кадром».

Незважаючи на зростаючі несприятливі умови для наукової роботи в університетах сучасної Росії (як і України), основ-

ним центром дослідження історії козацтва на Кубані залишається кафедра дореволюційної вітчизняної історії Кубанського університету (завідувач – проф. В. М. Ратушняк), але найбільшим фахівцем з історії чорноморського та кубанського козацтва є Б. Є. Фролов. В останні роки з ним плідно співпрацює професор Кубанського університету О. В. Матвеев. Українські аспекти історії місцевого козацтва (переважно в області духовної культури і особливо художньої літератури) досліджує професор В. К. Чумаченко. Однак інші автори воліють не акцентувати увагу на цих аспектах через політичну кон'юнктуру.

«Донская казачья энциклопедия», що була задумана ростовським письменником, істориком і краєзнавцем В. С. Сидоровим в 10 томах, залишилася незавершеною через трагічну загибель автора – було видано лише перший том [40]. На жаль, послідовників у нього не знайшлося і перспективи донської енциклопедії не ясні. Деяким доповненням є лише енциклопедія, присвячена столиці донського козацтва – Новочеркаську [34], а також статті з історії козацтва в ростовській «Энциклопедии культур народов Юга России» [59]. Найбільш успішно розвивається дослідження генеалогії донських козацьких родів, розпочате С. В. Корягіним (серія «Генеалогия и семейная история Донского казачества»). Московське видавництво «Русак» випустило вже десятки брошур, але їх важко знайти в бібліотеках і тому вони мало використовуються вченими.

Фрагментарна інформація з історії козацтва Дону, Поволжя, Північного Кавказу і Центрально-Чорноземних областей Росії зустрічається в ряді регіональних енциклопедій, для яких ця тематика не є основною [13; 9; 30; 8; 51; 55; 14; та ін.]. Якщо кубанське або донське козацтво досліджують в адміністративних центрах колишніх козацьких областей, де є і наукові кадри, і підтримка місцевої влади, то терське козацтво в сучасній Росії зазнало страшного удару під час двох воєн у Чечні. Не маючи захисту від держави (якій більш важливо захищати росіян в Криму, ніж на Південному Кавказі), вціліле козацьке населення в основному змушене було тікати від справжнього геноциду, і підготовка енциклопедії з історії терського козацтва зараз практично неможлива. У Владикавказі ця тематика давно не актуальна, в Ставрополі і П'ятигорську вивчають лише деякі аспекти

історії Кавказького лінійного козацького війська (майже не торкаючись його терської частини), в Армавірі працює кілька вчених, що втекли з Грозного (В. Б. Виноградов, С. О. Голованова, Н. М. Велика та ін.). Але поки що немає інформації про їх наміри створити енциклопедію терського або кавказького лінійного козацтва.

З XVI ст. козацькі війська і спільноти на схід від Волги формувалися на величезній території аж до Тихого океану. Тому інформація про них також розпорошена в різних новітніх російських регіональних виданнях, серед яких треба відзначити двічі видану «Уральскую историческую энциклопедию» [48]. Тепер вона є і у відкритому доступі в Інтернеті (<http://www.ural.ru/spec/ency>). На відміну від друкованого видання, електронна версія «Уральской исторической энциклопедии» періодично поповнюється новими матеріалами. Крім того, відомості про участь оренбурзького і уральського козацтва в подіях Громадянської війни в регіоні можна знайти в спеціальній енциклопедії [16]. Інформація про козацтво в «Уральской исторической энциклопедии» подана вкрай стисло. Так, у статті «Казачья станица» (автор – Л. Й. Футорянський) подається лише два коротких тлумачення з посиланням на одне джерело. Для порівняння: в «Енциклопедії історії України» надано 11 тлумачень цього поняття [5]. І причина тут зовсім не у відсутності ерудиції – оренбурзький професор Л. Й. Футорянський давно відомий як один з найавторитетніших в Росії фахівців з історії козацтва, керівник науково-дослідного інституту історії Південного Уралу і козацтва Росії. Ймовірно, такими були заздалегідь обумовлені рамки статті.

Тим не менше, в сукупності інформація регіональних енциклопедій інколи дуже суттєво доповнює столичні загальноросійські видання. Місцеві історики та краєзнавці мають можливість особисто обстежити досліджувані об'єкти, що знаходяться за тисячі кілометрів від Москви, десятиріччями вивчають в обласних і республіканських архівах документи, на які відряджений зі столиці історик може витратити не більше місяця. Так, завдяки забайкальському краєзнавцю Е. В. Дьоміну стало відомо, де і коли помер український гетьман Д. Многогрішний [17], краснодарські дослідники встановили, що адміністративно-

територіальний устрій Кубанського козацького війська був набагато складнішим, ніж це уявлялося раніше [див. мапи в додатку до книги: 36]. З повною підставою можна віднести до числа козацьких енциклопедій новітню книгу «Военная история башкир» [11], так як башкирські полки з кінця XVIII ст. були на положенні козацьких, а частина башкирів була включена до складу Оренбурзького козацького війська.

Враховуючи величезну роль козацтва в історії Сибіру, можна було очікувати, що ця тематика буде широко представлена в тритомній «Исторической энциклопедии Сибири» [24]. Але дивують явні диспропорції: укладачі обмежилися мінімальними довідками по Амурському, Забайкальському, Уссурійському козацьких військах, про енісейське козацтво, проте навіть не згадуються бурятські козаки, немає статті про Якутський піший городовий козацький полк, що контролював величезну територію Північно-Східної Азії. Читач не дізнається, в якому місті був центр управління Уссурійським козацьким військом. Водночас стаття «Джаз в Сибири» за обсягом істотно більше статей про будь-яке із згаданих вище козацьких військ. Більш докладна узагальнююча стаття «Казачество Азиатской России» (т. 2, с. 8–13), хоча і вона не відповідає на багато питань. На цьому тлі дивно, що статті «Евреи» і «Еврейская автономная область» займають набагато більше місця (т. 1, с. 514–524). Після такого порівняння читач має право сумніватися, хто ж зробив більший внесок у приєднання до Росії Сибіру і Далекого Сходу, і хто охороняв там величезні території в XVII – на початку XX ст. Ще більше претензій викликають обласні сибірські енциклопедії, виконані менш професійно [напр.: 19; 60]. Оригінальна і єдина енциклопедія, видана в Росії українською мовою – «Зелений клин (український далекий Схід)» В. А. Черномаза [21], містить лише одну невелику статтю про козацтво Далекого Сходу. Очевидно, настав час підготувати спеціальну енциклопедію з історії козацтва Азіатської Росії. Для цього є наукові сили, потрібно тільки створити редколегію і знайти фінансування.

Деяку інформацію з історії козацтва містять енциклопедії, присвячені окремим містам, особливо колишнім адміністративним центрам козацьких військ або городових полків [18; 34; 35; 56; 22; та ін.]. Але в цілому сукупність російських енциклопедій,

що мають відношення до історії козацтва, не дає достатньо повної науково достовірної інформації довідкового характеру: навіть у найкращих за якістю енциклопедіях багато статей не дороблені, містять помилки і прогалини. Великим недоліком є відсутність повноцінних мап, що мають показати історію козацтва в динаміці, схем битв, планів фортець, міст і найбільших станцій. Потрібні також кольорові ілюстрації, що мають показати козацькі однострої, прапори, портрети тощо. Така робота вимагає не тільки чималого фінансування, а й вироблення єдиної концепції, координації роботи, обміну досвідом, для чого потрібен науково-методичний центр. Безсумнівно також, що повноцінну енциклопедію з історії козацтва російські вчені неспроможні створити без співпраці з українськими колегами.

Окремі прогалини намагаються закрити електронні енциклопедії, серед яких можна назвати відому «Вікіпедію», а також ряд спеціалізованих сайтів. Наприклад, на сайті «Иркипедия», заявленому в якості «Енциклопедії-хрестоматії Іркутської області та Байкалу», можна знайти цікаві статті «Иркутские казаки (XIX – начало XX)» та «История Иркутского казачьего войска» (http://irkipedia.ru/content/irkutskie_kazaki), чомусь відсутні в академічній «Исторической энциклопедии Сибири». Однак електронні енциклопедії мають суттєві мінуси: вони часом некритично використовують джерела, бібліографічно неправильно описують наукову літературу, багато текстів написано некваліфіковано, автори часто-густо довільно перекручують факти. Кожна стаття повинна бути підписана, бо вона висловлює чийось концепцію, до того ж критика таких статей має бути адресною. Нарешті, є проблема, на яку зазвичай не звертають увагу. Якщо автор процитував текст електронної енциклопедії і вказав дату звернення до тексту, а його опонент через деякий час звертається до того ж джерела і бачить змінений текст, то як знайти саме ту версію, на яку було зроблено посилання?

Інакше створювалися козацькі енциклопедії в Україні. Якщо багато росіян сприймають козацтво як маргінальне явище, то для українців належність до козацтва – предмет національної гордості. Відповідно, дослідження з історії козацтва відносяться до пріоритетної наукової тематики. Тому в 1998 р. було створено Науково-дослідний інститут козацтва з відділеннями у Києві

та Запоріжжі (згодом його відділення з'явилися і в інших містах), про що в Росії навіть мріяти не доводиться. Ще в 2000 році в Донецьку з'явилася невелика книжечка «Мала енциклопедія козацтва» (108 с.), але її зараз не згадують тому, що незабаром була видана набагато більша за обсягом і тематикою книга «Українське козацтво: Мала енциклопедія» [46]. Цей колективний твір був підготовлений переважно співробітниками Запорізького відділення Науково-дослідного інституту козацтва (дивно, що не брало участі Київське відділення цього інституту) і викладачами місцевих університетів. В книзі є 79 мап, які в сукупності можна вважати основою для створення майбутнього атласу історії українського козацтва, але вони переважно статичні, а не динамічні. Перший досвід складання подібної енциклопедії обов'язково передбачає певні недоліки та інформаційні прогалини, на що звертали увагу рецензенти [див., наприклад: 4; 49]. Але навіть в такому варіанті українська енциклопедія виявилася набагато більше науковою, ніж московська. Керівники авторського колективу, на чолі з доктором історичних наук Ф. Г. Турченко, врахували критику. В другому виданні [47] багато недоліків було усунено, зріс обсяг книги, збільшилася кількість мап, хоча багато чого ще належить удосконалювати. Так, як і раніше слабо написані статті, присвячені донському і кубанському козацтву, де українці становили великий відсоток.

Але паралельно активізувалися аматори історії, серед яких є досить амбітні автори. Наприклад, журналіст і письменник Б. Сушинський, що іменує себе академіком, гетьманом Всеукраїнського Реєстрового козацтва, генералом козацтва (генералом армії!) і навіть князем (добре, що не міжпланетним!), видав «Всесвітню енциклопедію козацтва» [43], яку фахівці не сприймають як наукове видання. За ступенем амбітності Б. Сушинський перевершив навіть свого російського побратимадилетанта А. Г. Сізенка – автора «Полной истории казачества» [41], що також претендує на статус енциклопедії. З іншого боку, кандидат технічних наук С. С. Коваленко взявся за історію і написав аматорську енциклопедію в 3 томах про козацьку державу Богдана Хмельницького [31], що теж не викликала ентузіазму у істориків. Серйозна енциклопедична робота не може бути скоростиглою – вона вимагає ретельної перевірки фактів, їх взаєм-

ного узгодження. Якою би не була ерудиція автора тексту, завжди є фахівці, які можуть вказати на прогалини і помилки. Тому енциклопедії, створені одним автором, зазвичай сприймають скептично.

Інколи історики, навіть які мають вчений ступінь доктора, створюють довідкові видання, які можна вважати лише чернетками. Так, дніпропетровське видавництво «Ліра ЛТД» надрукувало цікаву книгу історика В. М. Заруби «Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр.» [20], де показано формування та розвиток полково-сотенного устрою Війська Запорозького (української козацької держави), містяться довідкові статті про полки та сотні, є реєстр генеральної, полкової та сотенної старшини. Але численні помилки автора не дозволяють вважати це видання дійсним довідником.

Наприклад, В. М. Заруба пише, що П'ятигірська сотня «За Зборівською угодою 1649 р. включена до Білоцерківського полку у кількості 122 козаків» (с. 197). Де в тексті Зборівського договору він це бачив? Там тільки домовилися, що козацький реєстр буде складати 40 000 осіб, а конкретна кількість не тільки сотень, а навіть полків встановлювалася Б. Хмельницьким вже після договору, коли складався реєстр! Подібні твердження стосовно Зборівського договору в книзі Заруби зустрічаються постійно.

Автор не бачить різниці між містом і містечком (наприклад, на с. 198 Ряшівка і місто і містечко), селищем міського типу і звичайним селищем. Наприклад, сучасний Остер, на його думку, – селище (с. 184) Козелецького району Чернігівської області, а насправді це місто. Чигирин-Діброва в книзі – і місто і містечко (с. 216–217), хоч насправді це поселення ніколи не було містом, а тільки містечком. Центр Шаповалівської сотні (Шаповалівка) у нього і село і містечко (с. 218). В статті «Янишпільська (Янушпольська) сотня» автор пише, що урочище Янишполе – тепер «селище Червонозаводське Лохвицького району Полтавської області» (с. 222). Насправді в Лохвицькому районі є місто з такою назвою (з 1977 року), а не селище. До речі, він забув написати, що Янишпільська сотня була у складі Лубенського полку.

Дивно читати, що Омельницька сотня після Андрусівського перемир'я 1667 «мала увійти до Полтавського полку, але фактично продовжувала належати до віласта П. Дорошенка» (с. 181). Тобто Дорошенко був не гетьман, а турецький паша? Насправді гетьманат Дорошенка міг бути віластом тільки в турецькому розумінні, а не в козацькому. Але Заруба вживає термін «віласт» відносно гетьманату Дорошенка постійно.

В одному розділі генеральний суддя Іван Безпалий «1662 р. розстріляній у Чигирині з наказу Юрія Хмельницького» (с. 97), а в іншому він (після розстрілу!) займав наступні посади: 1667–68 – генеральний обозний у гетьмана І. Брюховецького, 1698 – наказний воронізькій сотник Ніжинському полку, 1703 – наказний кобижчанський сотник Київського полку (с. 230). Перелік помилок В. Заруби можна продовжувати ще довго. Це було б не дивно, якби автором був студент-заочник, а не доктор наук.

Тим не менше, є автори, що десятиріччями вивчають джерела і в підсумку створюють принципово нові довідкові видання. Так, В. В. Кривошея після тривалого вивчення генеалогії козацтва, видав цікаву біографічну енциклопедію «Козацька старшина Гетьманщини» [32] безумовно, корисну для фахівців.

Дуже цікавим довідковим виданням є величезна книга (обсяг – 1216 с., формат – 40x29x8 см) «Україна – козацька держава» – ілюстрована історія українського козацтва, створена великим колективом під керівництвом автора ідеї – В. В. Недяка [45]. Книга відображує історію і культуру українського козацтва у кольорових фотосвітлинах з оригіналів документів, мап, стародруків, рукописів, клейнодів, зброї та одягу, з творів графіки, живопису, скульптури, декоративно-ужиткового мистецтва, історичних ландшафтів, з пам'яток архітектури та інших українських козацьких старожитностей. Упорядник-укладач кілька років методично вивчав розпорошені козацькі стенди українських і закордонних музеїв. Було досліджено тисячі предметів матеріальної культури козацької доби, проведено фотозйомку у музеях України, Польщі, Росії, приватних збірках тощо. В. В. Недяк згуртував довкола величезного проекту понад 60 вчених. 78 наукових нарисів розкривають історію українського козацтва

від становлення і до сьогодення, його роль у боротьбі за волю народу і створенні козацької держави. Яскраво відображено життя і побут козацької України, її духовність, освіту і культуру. Розділи, присвячені архітектурі, малярству, золотарству, декоративно ужитковому мистецтву всебічно розкривають духовний розквіт українського народу в часи козацької України та пересвідчують, що вона була країною європейської культури із самобутньою духовно-мистецькою сутністю.

Структурні розділи книги: «Українська земля – колыска козацтва», «Запорозьке низове козацтво», «Визвольні козацькі війни», «Володарі козацької булави», «Гетьманська держава», «Козацька еліта», «Життя та побут козацької України», «Освіта і культура в Україні у XVI–XVIII ст.», «Відродження козацтва і визвольні змагання в Україні 1-ї половини XX століття», «Повернення історичної спадщини української нації на зламі тисячоліть». Найважливішим для книги є ілюстративний ряд (5175 фотосвітлин). В книзі є унікальні фото шабель Мазепи, Хмельницького, Апостола, Сірка, знаменитої гармати, що стоїть в Кремлі Москви, з гербом Мазепи. Є описи і фото прапора Богдана, його булава, зброя з польських архівів. Містяться різноманітні портрети гетьманів: Сагайдачний (є фото меча гетьмана, подарованого польським королем, що зберігається в Кракові), Хмельницький, Виговський, Тетеря, Брюховецький, Дорошенко, Многогрішний, Ханенко, Гоголь, Самойлович, Орлик, Скоропадський, Апостол, Полуботок, Розумовський. Тільки в розділі про Івана Мазепу майже 150 фотосвітлин (опубліковані чи не всі відомі зображення гетьмана). Подібних видань з історії російського козацтва не існує.

Зараз закінчується робота над «Енциклопедією історії України» (ЕІУ) в 10-ти томах – грандіозним проектом Інституту історії України НАН України. Обсяг інформації з історії українського козацтва тут перевершує всі інші енциклопедичні видання. Але вже зараз видно і недоліки. Статті про козацькі війська, що знаходилися на території сучасної Росії написані не фахово. Наприклад, в статтях про Чорноморське і Кубанське козацькі війська неправильно подано інформацію про адміністративно-територіальний устрій, Кавказьке лінійне козацьке військо перетворено просто на «Лінійне козацьке військо», а така назва ніко-

ли не вживалася в джерелах. Зустрічаються географічні назви, некоректно перероблені на український зразок. Наприклад, «Наталінський повіт» перетворено на «Наталківський повіт» [37]. Це все одно як писати «імператор Сашко Перший». Незрозуміло, чому міста Єкатеринодар и Єкатеринослав починаються з різних літер: в першому випадку – Єкатеринодар (а не Катеринодар, як традиційно пишуть українці), але в другому – Катеринослав, хоч обидві назви пов'язані з одною Катериною II. Якщо в енциклопедії вирішили використовувати іншомовні назви, наближені до оригіналу, то тоді треба теж саме робити з іменами. Наприклад, ніде не пишуть «імператриця Ганна Іванівна» – пишуть «Анна Іванівна», або «Анна Іоанівна», тому, що вона була не українкою, а росіяною. За такою логікою треба писати не Катерина II, а Єкатерина II. Тоді буде зрозуміло, чому назва адміністративного центру Чорноморського і Кубанського козацьких військ пишеться «Єкатеринодар», а не «Катеринодар», як писали раніше. Але треба бути послідовними і тоді російських імператорів Олександрів треба писати Александрями, ім'я царя Олексія Михайловича треба писати «Алексей Михайлович», бо вони не українці. Так само, як ми не пишемо імена королів «Іван-Казимир», або «Іван III Собеський», а пишемо «Ян-Казмир», «Ян II Собеський».

Є багато фактичних помилок. Так, перша стаття 1-го тому ЕІУ «Абаза Віктор Іванович» повідомляє, що це – генерал-хорунжий армії УНР, командир Сірої дивізії (Т. 1., К., 2003, с. 9). Насправді в статті переплутані біографії Володимира Миколайовича Абази, який був командиром 1-ї Козацько-стрілецької («Сірожупанної») дивізії Армії УНР, і Віктора Івановича, який у січні 1919 р., не бажаючи битися за соціалістичний уряд Петлюри, дезертирував з українських військ і з 14 червня 1919 р. вступив у білогвардійську Північно-Західну армію генерала М. М. Юденича. Але жоден з них не був генерал-хорунжим.

Історичні мапи в цьому виданні, як правило, статичні – показують ситуацію на певний рік. Наприклад, в статті «Київська губернія» є мапа цієї губернії на 1914 рік (Т. 4. К., 2007, с. 220). Це невдале рішення: треба було показати зміни меж губернії на різні періоди, а також внутрішнього поділу на повіти.

Тоді вона буде насправді історичною, а в надрукованому вигляді зміст мапи відповідає ситуації 1914 року і на той час сприймався би як сучасна (а не історична) мапа.

Як і в Росії, в Україні існують регіональні енциклопедії та довідкові видання, що містять інформацію з історії козацтва. Серед них варто згадати книги «Чернігівщина», «Полтавщина», а також «Прилуччина» [50; 38; 53]. Перші два видання створювалися під час руйнації СРСР і відновлення української державності, коли історія козацтва ще тільки починала привертати увагу сучасних дослідників. Тому відомості стосовно історії козацтва тут дуже стислі, особливо в «Чернігівщині». Але «Прилуччина» містить вже досить повні відомості стосовно Прилуцького полку, його сотень та місцевої козацької старшини. Нажаль, ініціатива прилуцьких краєзнавців ще не має достойного продовження.

Незважаючи на створення згаданих вище енциклопедій, не викликає сумніву необхідність нової фундаментальної енциклопедії українського козацтва, з додатком атласу історії козацтва. Крім наукового значення, це видання повинно сприяти формуванню міжнародного іміджу України, знайомити іноземних читачів з героїчними сторінками історії козацтва, яке створило свою національну державу в середині XVII ст. Тому в перспективі потрібен і переклад такої енциклопедії англійською та російською мовами.

Взагалі створення повноцінної енциклопедії з історії козацтва можливо лише при спільній роботі фахівців Росії та України. В даний час така співпраця проблематична: в обох державах чимало фахівців звинувачують зарубіжних колег у некомпетентності і навіть фальсифікації, визнаючи лише за собою право на істину. При цьому давно зруйнована колишня система постачання обов'язкових примірників в наукові бібліотеки обох країн, тому російські історики не знають величезного масиву наукової літератури, створеного в сучасній Україні, а українські – не меншого за обсягом масиву російської літератури. Немає навіть повноцінної бібліографії історії козацтва, безліч корисної фрагментарної інформації розпорошено в найнесподіваніших малотиражних виданнях. А зараз, після дикого і необдуманого указу президента В. Путіна від 9 грудня 2013 р. про лі-

квідацію Російської книжкової палати (дай Бог, щоб в українського керівництва вистачило розуму не слідувати цьому прикладу!) процес видання книг і журналів взагалі буде неможливо відстежувати.

Вихід з ситуації, що склалася підказує досвід Європи, де давно вчені суміжних країн шукають компроміси, щоб уникати взаємних звинувачень, намагаються зрозуміти один одного і максимумно наблизитися до об'єктивного аналізу. Для цього необхідні регулярні міжнародні наукові конференції на паритетних засадах (при рівній кількості доповідачів з обох сторін), зокрема, з історії козацтва. Враховуючи великі транспортні витрати для бажаючих взяти участь, доцільно такі заходи проводити в містах, розташованих недалеко від кордону, наприклад, у Харкові і Белгороді, Ростові та Донецьку (а не в шалено дорогий і непристосованій для життя нормальної людини Москві). Координаційна рада з підготовки козацької енциклопедії повинна заздалегідь виносити на обговорення спірні питання, щоб учасники могли порівняти свої аргументи і виробити наукові формулювання, прийнятні для енциклопедій.

Необхідно також створити експертну раду з авторитетних фахівців академічних інститутів, яка повинна робити висновок: чи може книга вважатися енциклопедією. Публікація такого висновку в книзі буде гарантією, що читач тримає в руках справжню енциклопедію, а не черговий сурогат.

Окремо треба звернути увагу на історичні атласи як тип науково-довідкового видання. На жаль, в сучасній Росії, як і в Україні, недостатня увага приділяється історичній картографії, підготовка фахівців у цій галузі не ведеться. Тому часто публікуються дилетантські карти і атласи з численними помилками, нові картографічні твори рідко враховують кращі досягнення попередників. Мова карти, за оцінками фахівців, дозволяє на одній сторінці представити інформацію, яку звичайний текст передає на десятках сторінок, іноді до сотні (за М. М. Баранським). І ніякий текст не здатний дати наочне уявлення про територіальні аспекти історичного процесу – для цього створюються мапи. Атлас є системним твором, що дає комплексне уявлення про країни, регіони, міста, події та процеси в різні епохи.

Тому кращі атласи за своїм науково-довідковим значенням можуть вважатися своєрідними картографічними енциклопедіями.

Ще в 2002 р. я висловлював ідею створення «Атласу історії козацтва» [2], який міг би стати картографічною енциклопедією з даної тематики, але у лідерів сучасного козацтва інші пріоритети – ідея не була підтримана. У Краснодарському краї, де кубанське козацтво є «брендом» крайової адміністрації, в оточенні губернатора не знайшлося людини, здатної зрозуміти необхідність фінансування великих видавничих проєктів, вельми престижних для краю, козацтва і самої адміністрації – там віддають перевагу скороспілим яскравим сурогатам, на розважальні заходи витрачається набагато більше коштів, ніж на розвиток інтелекту. Цікаво, що президент Башкортостану М. Рахімов, маючи менші ресурси, ніж багатющий Краснодарський край, профінансував створення розкішного історико-культурного енциклопедичного атласу – комплексного видання з історії, культури та географії Башкирії з найдавніших часів до наших днів [23]. Окремі мапи в цьому атласі відображають історію козацтва («Крестьянская война 1773–1775 годов», «Кантонная система управления», «Народы Башкортостана в военной истории России»). Можливо, причина в тому, що в Уфі є академічні наукові інститути, а в Краснодарі не розуміють необхідності їх створення, хоча в сусідньому Майкопі такий інститут є і його співробітники чимало зробили для обґрунтування «геноциду адигів» і претензій до Росії, в тому числі до козацтва.

Безсумнівно, в Краснодарі можна було б створити більш фундаментальне і престижне видання, яке губернатор міг би презентувати міністрам і президентам. Такий атлас-енциклопедію вважали б за честь мати найвпливовіші люди, в тому числі президенти закордонних країн, банкіри і підприємці – інвестори крайової економіки. Мною висловлювалися також ідеї створення «Кубанського історичного атласу», «Атласу кубанського краєзнавця», «Атласу історії кубанського козацтва» [Див., наприклад: 3], але, мабуть, треба чекати появи нового губернатора і зміни його адміністрації для реалізації подібних проєктів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авраменко А. М. Достижения и недостатки двух новейших уникальных изданий по истории Кубани // *Голос минувшего: Кубанский исторический журнал*. – 1998. – №1/2. – С. 66–69.
2. Авраменко А. М. Атлас истории казачества: идея, концепция и структура. // *Казачество России: история и современность. Тезисы Международной научной конференции г. Геленджик (8–11 октября 2002 г.)*. – Краснодар, 2002. – С. 4–7.
3. Авраменко А. М. Подготовка «Кубанского исторического атласа»: идея и предполагаемая структура // *Освоение Кубани казачеством: Вопросы истории и культуры*. – Краснодар, 2002. – С. 18–29.
4. Авраменко А. М. Первая энциклопедия украинского казачества: Українське козацтво: Мала енциклопедія. Київ: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2002. // *Культурная жизнь Юга России*. – Краснодар, 2003. – № 2. – С. 62–70; То же. // *Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття*. – Вип. 7. Запоріжжя, 2003. – С. 323–330.
5. Авраменко А. М. Станиця. // *Енциклопедія історії України*. – Т. 9. – К., 2012. – С. 801–802.
6. Агафонов О. В. Казачьи войска Российской империи. – М.; Калининград, 1995. – 560 с., ил.
7. Агафонов О.В. Казачьи войска России во втором тысячелетии. Юг России. – М., 2002. – 400 с.
8. Адыгская (черкесская) энциклопедия. / Гл. ред. М. А. Кумахов. – М., 2006. – 1247 с.
9. Белгородская энциклопедия: страницы истории Отечества, Русской православной церкви, культуры, ратных и трудовых подвигов белгородцев. – Белгород, 1998. – 359 с.; 2-е изд. – 1999. – 431 с.; 3-е изд. – 2000. – 464 с.
10. Большая кубанская энциклопедия: в 6 т. / Ред. совет: М.К.Ахеджак (пред.) и др. Т. 1. Биографический энциклопедический словарь. – Краснодар, 2004. – 334, [69] с.; 2-е изд., доп. Т. 1: Биографический энциклопедический словарь. – Краснодар, 2005. – 368, [5] с., [38] л. ил.
11. Военная история башкир: энциклопедия. / Гл. ред. А. З. Асфандияров. – Уфа, 2013. – 431 с.
12. Военный лексикон кубанских казаков: словарь-справочник. / Авт.-сост. Б. Е. Фролов. – Краснодар, 2007. – 192 с.
13. Воронежская историческая энциклопедия. / Сост. В. П. Загорский. – Воронеж, 1992. – 248 с.

14. Воронежская энциклопедия. – Т. 1–2. – Воронеж, 2008.
15. Галушко Ю. Казачьи войска России: Краткий историко-хронологический справочник казачьих войск до 1914 года. – М., 1993. – 232 с., ил., карт.
16. Гражданская война на Урале, 1917–1922 гг.: энциклопедия и библиография. Т. 1–3. – Екатеринбург, 2007.
17. Дёмин Э. В. 230 лет со дня смерти Д. И. Многогрешного // Знаменательные и памятные даты по Бурятии на 1993 год. – Улан-Удэ, 1992. – С. 54–56.
18. Екатеринодар – Краснодар, 1793–2009: историческая энциклопедия. / Авт.-сост. Б. А. Трёхбратов, В. А. Жадан. – Краснодар, 2009.
19. Енисейский энциклопедический словарь. – Красноярск, 1998.
20. Заруба В. М. Адміністративно-територіальний устрій та адміністрація Війська Запорозького у 1648–1782 рр. – Дніпропетровськ, 2007. – 380 с.
21. Зелений клин (український Далекий Схід): енциклопедичний довідник. / Укл. В. А. Черномаз. – Владивосток, 2011. – 288 с.
22. Иркутск: историко-краеведческий словарь. – Иркутск, 2011.
23. Историко-культурный энциклопедический атлас Республики Башкортостан. – М.: ИПЦ «Дизайн. Информация. Картография», 2007. – 696 с. Титульний аркуш дає іншу назву: Башкортостан. Атлас. Истори́я. Культура. Этнография. – Москва – Уфа: Изд-во «Феерия», «Дизайн. Информация. Картография», 2007.
24. Историческая энциклопедия Сибири. – Т. 1–3. – Новосибирск, 2009.
25. Казачество: Энциклопедия. – М.: ИНФРА-М, 2003. – 400 с., ил.
26. Казачество: Энциклопедия. – 2-е изд. – М.: ООО «Издательство Энциклопедия», 2008. – 720 с., ил.
27. Казачий словарь-справочник. Репринтное воспроизведение издания. Т. I. Абрамов – Зябловский. / Издатели: А. И. Скрылов, Г. В. Губарёв. – Кливлэнд, Охайо, США, 1966; Т. II. Ибн-Батута – Пятый Дон. каз. полк. / Составитель словаря Г. В. Губарёв, редактор-издатель А. И. Скрылов. – Сан Ансельмо, Калифорния, США, 1968; Т. III. Раа – Ятовь. / Составитель словаря Г. В. Губарёв, редактор-издатель А. И. Скрылов. – Сан Ансельмо, Калифорния, США, 1969.
28. Казачья сотня (Краткие биографии ста деятелей казачества на поприще военной и гражданской службы, науки, литературы и искусства в XVI–XX вв.). – Вып. 1. – М., 1996. – 278 с.

29. Казин В.Х. Казачьи войска: Краткая хроника казачьих войск и иррегулярных частей. Справочная книжка Императорской Главной квартиры. (Хроники гвардейских казачьих частей помещены в книге Императорская гвардия). / Составил В. Х. Казин. По 1-е апреля 1912 года; Под ред. В. К. Шенка. – СПб., 1912; Репринтное издание [Б. м.], 1992.
30. Каспийская энциклопедия. / Авт.-сост. И. С. Зонн. – М., 2004. – 461 с.
31. Коваленко С. С. Україна під булавою Богдана Хмельницького: енциклопедія. – Т. 1–3. – К., 2007–2009.
32. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. / Автор-упорядник В. В. Кривошея. – К., 2010.
33. Кубановедение: энциклопедия: А – Я. – Краснодар: Традиция, 2008. – 573, [1] с.
34. Новочеркасск: краткая энциклопедия. / сост. И. Г. Репников. Новочеркасск, 2001.
35. Новочеркасск: энциклопедия. / Сост. и ред. Ю. П. Белоусов, Н. В. Белоусова; авт. проекта В. Ю. Белоусов. – Новочеркасск, 2005.
36. Очерки истории органов внутренних дел Кубани. 1793–1917. / Под ред. профессора В. Н. Ратушняка. – Краснодар: ЭДВИ, 2002. – 668 с.
37. Панашенко В. В. Катерининська провінція. // Енциклопедія історії України. – Т. 4. – К., 2007. – С. 134–135.
38. Полтавщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1992. – 1024 с., іл.
39. Российское казачество: научно-справочное издание. / Отв. ред. Т. В. Таболина. – М., 2003. – 880 с.
40. Сидоров В. С. Донская казачья энциклопедия Владимира Сидорова. В 10 т. Т. 1. – Ростов-на-Дону: Гэфест, 1994. – 511 с.
41. Сизенко А. Г. Полная история казачества России. – М., 2009.
42. Сохлаков А. Ю. Казачество в отечественных энциклопедиях и справочных изданиях. // Вестник Военного университета. – 2010. – № 4 (24). – С. 87–91.
43. Сушинський Б. Всесвітня енциклопедія козацтва. – Одеса, 2007. – 570 с.
44. Трут В. П., Курков Г. М. Военная энциклопедия казачества. – М., 2009. – 698 с.
45. Україна – козацька держава: ілюстрована історія українського козацтва. / Автор-упорядник В. В. Недяк. – К., 2004; 2-е вид., доп. К., 2007.

46. Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Київ; Запоріжжя, 2002. – 568 с.
47. Українське козацтво: Мала енциклопедія. Вид. 2-е, доп. і перероб. – Київ; Запоріжжя, 2006. – 672 с.
48. Уральская историческая энциклопедия. / УрО РАН, Ин-т истории и археологии. – Екатеринбург, 1998. 622 с.: ил., карт.; 2-е изд., перераб. и доп. Екатеринбург; Челябинск, 2000. 637 с.: ил., карт.
49. Фролов Б. Е., Чумаченко В. К. Разговор по существу. // Культурная жизнь Юга России. – Краснодар, 2003. – № 4 (6). – С. 65–71.
50. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. – К., 1990. – 1008 с., іл.
51. Черноморская энциклопедия / С. Р. Гриневецкий, И. С. Зонн, С. С. Жильцов. – М., 2006. – 660 с.
52. Чумаченко В. К. Казачья энциклопедия: попытка № 3. // Культурная жизнь Юга России. – Краснодар, 2004. – №4. – С.79–86.
53. Шкоропад Д.О., Савон О.А. Прилуччина: Енциклопедичний довідник. – Ніжин, 2007. – 560 с.
54. Энциклопедический словарь по истории Кубани с древнейших времён до октября 1917 года. / Под ред. Б. А. Трёхбратова. – Краснодар, 1997. – 560 с.
55. Энциклопедический словарь Ставропольского края. – Ставрополь, 2006. – 457 с.
56. Энциклопедия города Омска. – Т. 1–3. – Омск, 2009–2011.
57. Энциклопедия казачества. / Сост. Г. В. Губарёв; ред. изд. А. И. Скрылов. – М., 2009.
58. Энциклопедия кубанского казачества. – Краснодар: Традиция, 2011. – 504 с., ил.
58. Энциклопедия культур народов Юга России. – Т. 1. – Ростов н/Д., 2001.
60. Энциклопедия Омской области. – Т. 1–2. – Омск, 2010.

УДК 94.194.3

ББК 63.3 (4Укр–4Дні)я5

Вадим ЗАДУНАЙСЬКИЙ,
професор, доктор історичних наук,
професор кафедри світової історії нового і новітнього часу
Українського католицького університету

ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА ТЕРЕНАХ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ, ДОНУ ТА КУБАНІ В КІНЦІ 1917 – НА ПОЧАТКУ 1918 рр.: СПІЛЬНЕ Й ВІДМІННЕ

Військово-політична ситуація на теренах Наддніпрянської України, Дону та Кубані в кінці 1917 – на початку 1918 рр. визначалася успішним наступом німецьких і австро-угорських військ у східному напрямку в умовах повного розвалу колишньої російської армії і водночас – спробою більшовицького центру поширити свою владу на цих теренах. Важливе значення мали й особливості соціально-економічної і національно-політичної ситуації у згаданих регіонах. Завдяки цьому виявилися подібності у підходах між Україною й Кубанню стосовно пріоритетів розвитку державних інститутів і Вільного Козацтва та між Доном і Кубанню щодо вагомості впливу козацької верстви.

Ключові слова: *Наддніпрянська Україна, Дон, Кубань, 1917-1918 роки, військово-політична ситуація.*

Постановка проблеми і стан її вивчення. За підсумком успішного більшовицького перевороту в кінці жовтня 1917 р. на теренах колишньої Російської імперії склалася нова реальність, яка суттєво вплинула на розвиток військово-політичної ситуації на цьому величезному просторі. Особливого значення й ваги згадані зміни набули для тих теренів, які перебували в межах театру бойових дій європейських фронтів Першої світової війни, а також у регіонах, які мали свою специфіку розвитку революційних зрушень впродовж згаданого періоду.

Все вище зазначене вповні стосувалося Наддніпрянської України та найбільших козацьких анклавів на Дону й Кубані, які відіграли ключову роль у революційних процесах упродовж

1917 – початку 1920-х рр. При цьому, тут мала місце як певна подібність революційних зрушень, так і своєрідна самотність. Особливо складним і, водночас, цікавим виявився перший етап протистояння у згаданих регіонах місцевих державних утворень з більшовицьким центром, що мало місце наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. й співпало з подіями Першої світової війни.

Все вище зазначене обумовлює слушність порівняння особливостей військово-політичної ситуації наприкінці 1917 – на початку 1918 рр. на території Наддніпрянської України та козацьких областей Кубані й Дону та вияву спільних і відмінних рис між ними.

Треба наголосити, що за радянських часів належного аналізу відповідної проблематики бракувало з огляду на ідеологічні пріоритети, а тому мав місце лише огляд здобутків більшовицького проводу та відповідних військових формувань [1; 2; 3; 4].

Події революційної доби висвітлювали й військові та політичні діячі, що опинилися за межами СРСР, зосередившись на аналізі діяльності тих державних утворень, які боролися проти більшовицького центру [5; 6; 7; 8; 9].

В сучасній вітчизняній історіографії активно досліджуються, переважно, події на українських теренах, у тому числі й військове будівництво [10; 11; 12; 13; 14]. Мають місце й самотні праці, присвячені революційним зрушенням на Кубані чи Дону [15; 16; 17; 18]. Автор статті раніше теж цікавився згаданою проблематикою, але не здійснював порівняння військово-політичної ситуації в Наддніпрянській Україні та на Дону і Кубані [19; 20; 21; 22; 23].

У зарубіжній історіографії теж домінують дослідження, в яких аналізуються події в якомусь окремому регіоні [24; 25]. Все це стосується й розробок російських науковців, серед яких значна частина стосується Кубані та Дону [26; 27; 28; 29; 30; 31; 32].

Мета статті. Отже, існує потреба комплексного огляду-порівняння військово-політичної ситуації на теренах Наддніпрянської України, Дону та Кубані в кінці 1917 – на початку 1918 рр., що й обумовило слушність запропонованої розробки та визначило її мету.

Виклад основного матеріалу. Розпочну огляд з аналізу ситуації, що виникла відразу після більшовицького перевороту в Петрограді. Падіння Тимчасового уряду було використано провідом Центральної Ради для проголошення Української Народної Республіки (УНР) [5, с. 393-394]. Цей курс супроводжувався активізацією державного будівництва та відмовою підтримувати попередній центральний провід Росії. Подібні тенденції мали місце й на Дону та Кубані (створено регіональні державні утворення), що виявили прагнення лідерів найбільш організованої частини місцевого населення – козацтва до домінування на місцях. Тоді на Дону провідну роль намагався відігравати Військовий Отаман О.Каледін, а на Кубані – Кубанська Рада на чолі з М.Рябоволом і уряд Л.Бича [15, с. 409; 27, с. 18-23].

Відразу треба наголосити на певних спільних і відмінних рисах. Так, на Кубані, Дону та Наддніпрянській Україні восени 1917 – взимку 1918 рр. майже одночасно почалося становлення відповідних державних утворень. При цьому, провідну роль на Кубані та Україні відігравали своєрідні парламенти – Ради (Центральна і Кубанська), а на Дону значного авторитету поступово набував Військовий Отаман (при цьому діяв і козацький парламент – «Круг») [5, с. 393; 15, с. 409; 20, с. 48].

Поряд із цим, на Кубані теж діяв Військовий Отаман О.Філімонов, але його повноваження і вплив на розвиток новоствореної держави були значно слабшими від аналогу на Дону [16, с. 38-486]. Тоді як в УНР подібної посади не лише за назвою, але й за значенням і впливами на той час не існувало. Такі відмінності Дону і Кубані від України були обумовлені наявністю в них військово-привілейованої козацької верстви, що орієнтувалась на відповідну військово-козацьку спадщину.

Спільною рисою усіх згаданих новоутворень були й проблеми з налагодженням співпраці з пролетаріатом міст, що здебільшого схилився до підтримки більшовицьких гасел і ставав в опозицію до інших політичних сил та їх владних інститутів. Окремо треба звернути увагу й на те, що ситуація на Дону й Кубані виявила додаткову складність у порівнянні з Україною через наявність іногороднього сільського населення, яке традиційно зазнавало обмежень прав і можливостей зі сторони козацтва.

Такий стан речей сприяв додатковому ангажуванню цієї частини населення до підтримки тих політичних сил, що використовували агітацію, спрямовану проти збереження примату інтересів козацької верстви на відповідних козацьких теренах (тут теж домінували більшовики), підтримала їх і частина козаків-фронтників [15, с. 410; 27, с. 15-24; 28, с. 27-30].

Обмеженість політичного досвіду була характерною ознакою більшості представників нової політичної еліти як в Україні, так і на Кубані та Дону. Такі реалії обумовили недалекоглядність та слабкість політичного проводу новостворених державних утворень у згаданих регіонах. При цьому, на Кубані додаткові складності виникли через розмежування серед козацької еліти за національно-політичними пріоритетами. Маю на увазі той факт, що поряд із домінуванням представників «чорноморців» (нащадки українських козаків-переселенців), які більше тяжіли до військово-політичної співпраці з українськими державними утвореннями, важливу роль намагались відігравати й представники «лінійців» (нащадки російських козаків-переселенців), які більше орієнтувалися на загальноросійські утворення [15, с. 410; 19, с. 129-130]. Такі розбіжності за умови потужного військово-політичного впливу білогвардійського проводу завадили як самодостатньому розвитку державного утворення «Кубанський Край», так і його співпраці з українськими державними аналогами революційних часів.

Треба наголосити, що після падіння Тимчасового уряду військові дії на фронтах Першої світової війни, не припинилися. При цьому, Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина та Болгарія отримали можливість активізувати свій наступ у відповідних напрямках та згодом вивільнити значну частину боєздатних військ для участі у бойових діях на заході (цьому невдало намагалися протидіяти представники Антанти). До речі, в подальшому німецький та австро-угорський провід змогли використати складну ситуацію на теренах України і Дону (частково й Кубані) для реалізації своїх геополітичних планів у цих регіонах.

Далі варто зупинитися на розгортанні наступу збройних формувань Радянської Росії на терени України, Дону і Кубані

наприкінці 1917 – взимку 1918 рр., що обумовило нову військово-стратегічну реальність у відповідних регіонах.

Відразу хочу наголосити на тому, що першорядну увагу більшовицький провід спрямував на Ростов-на-Дону та Новочеркаськ з огляду на формування тут важливого осередку спротиву [28, с. 4-15]. Йдеться про мобілізаційні заходи генералів Л.Корнілова і М.Алексєєва щодо творення Добровольчої армії. Це формування відіграло визначну роль у Громадянській війні на Півдні Росії та в сусідніх регіонах. Певне значення мали й дії Військового Отамана Донського козацтва О.Калєдіна щодо військово-політичної протидії більшовизму на Дону. Зокрема йшлося про намагання створити не тільки окреме державне утворення, але й збройну потугу з донських козаків для протидії наступу Червоної Гвардії.

Поряд із цим, важливу роль відіграло й поширення більшовицьких впливів на Україну та Кубань, які відігравали важливе стратегічне значення як у військово-політичному, так і соціально-економічному вимірі. До того ж, саме терени України були безпосереднім запіллям Румунського і Південно-Західного фронтів з величезними військовими запасами та значним людським потенціалом.

Взяття під контроль території України, Дону і Кубані більшовицьке керівництво здійснило досить швидко (впродовж 1,5 – 2 місяців). Для прикриття агресії було використано спроби утворення низки місцевих більшовицьких республік з відповідними загонами Червоної гвардії, але вирішальну роль все ж відіграли військові формування, що прибули з поза відповідних територій. Саме в такий спосіб взимку 1918 р. було захоплено Київ і більшість території УНР, а згодом Новочеркаськ – столицю Донського козацтва і відповідного державного утворення та Єкатеринодар – столицю Кубанського козацтва і новоствореної республіки (переважно відомої як «Кубанський Край») [5, с. 382-385; 9, с. 25-33; 27, с. 80-102]. За підсумком цих подій більшовицькому проводу Радянської Росії вдалося на короткий час захопити згадані території і встановити тут радянську владу.

Серед спільних рис, що обумовили військову слабкість новостворених держав на Дону, Кубані та Наддніпрянській

Україні відзначу відсутність дієвих Збройних Сил. Їх замінила низка добровольчих формувань, які виявилися слабкими і не здатними самостійно протистояти виступу внутрішніх противників та наступу Червоної Гвардії (згодом Червоної армії) Радянської Росії. При цьому, добровольчі формування Кубані (Кубанський урядовий загін) очолив штабс-капітан військової авіації В.Покровський (не належав до Кубанського козацтва), на чолі найбільшого донського загону стояв донський козак – осавул В.Чернецов, а серед військових провідників УНР провідну роль відіграв С.Петлюра та генерал-лейтенант П.Скоропадський [9, с. 31-32; 23, с. 110-111; 27, с. 27-33].

Аналізуючи спроби військового будівництва на Кубані та Україні варто звернути увагу й на певну подібність одного з векторів військового добровольчого руху. Йдеться про намагання створити загони Вільного Козацтва, які мали бути поширені на зазначених територіях [16, с. 418; 19, с. 134-138]. Тут помічається спільність підходів частини політичних діячів та представників боєздатного чоловічого населення, яке акцентувало увагу на спільній запорозькій спадщині України та Кубані. До речі, на Дону такі ідеї через зрозумілі чинники не поширилися.

Спільною рисою ситуації в зазначених регіонах у той період було й те, що значна частина населення дотримувалася нейтралітету й вичікувала. Особливо яскраво це виявилось у позиції більшості войовничого донського і кубанського козацтва, яке уникало участі у бойових діях на будь-якій стороні.

Певну подібність мали й намагання керівництва України, Дону та Кубані під час боротьби з більшовицькими військами остаточно відмежуватися від колишнього імперського центру. Особливо показовою стала позиція проводу Центральної Ради, який проголосив 22.01.1918 незалежність УНР [13]. Мали місце й спроби активізувати законотворчість та пропагування нових демократичних цінностей і перспектив соціально-економічного реформування.

Поряд із цим, виявились і відмінності. Так, провід УНР під тиском більшовицького наступу з одного боку та наступу німецьких і австро-угорських військ з іншого, був змушений шукати сепаратного миру з центральними країнами. Наслідком

цього стала Берестейська мирна угода 9 лютого 1918 р. [12]. За її підсумком війська Німеччини та Австро-Угорщини вже у якості «союзників» розпочали наступ проти Червоної Гвардії на теренах УНР, сприяючи формальному відновленню влади Центральної Ради на всій території Наддніпрянської України. Поряд із цим, УНР завдяки укладанню згаданої мирної угоди отримала визнання своєї правосуб'єктності на міжнародному рівні зі сторони Німеччини, Австро-Угорщини та їх союзників (Туреччини і Болгарії).

Натомість, керівництво Дону і Кубані було змушене шукати військово-політичної співпраці з новоствореною Добровольчою армією під проводом Л.Корнілова та М.Алексєєва [9, с. 35-36; 28, с. 5-35]. Такі реалії обумовили іншу геополітичну реальність у цих регіонах як тоді, так і в майбутньому. Взимку 1918 р. Добровольча армія виявилась досить слабкою й не спромоглася реально допомогти козацькому проводу згаданих регіонів у захисті від наступу більшовицьких військ.

В подальшому Область Війська Донського через стратегічну зміну ситуації на теренах УНР (звільнення від більшовицьких військ внаслідок потужного наступу німецьких та австро-угорських угруповань) на короткий час потрапила у зону впливу Кайзерівської Німеччини. При цьому, згаданий вплив позначився вже наприкінці квітня – у травні 1918 р., коли розгромлені і деморалізовані більшовицькі загони, тікаючи з України, відповідним чином вплинули й на місцеві формування.

До того ж, провід Радянської Росії за підсумком мирної угоди з центральними країнами 3 березня 1918 р. мав не тільки співпрацювати з Німеччиною та її союзниками, але й розпочати міждержавні відносини з УНР. У цьому контексті вступ німецьких військ до Ростова-на-Дону у травні 1918 р. став суттєвою допомогою для успішного завершення козацького повстання на Дону. Згадане повстання розпочалося наприкінці квітня 1918 р. і призвело до звільнення козацьких теренів від більшовиків. Вагомим наслідком повстання стало й проголошення суверенної держави «Всевелике Військо Донське» на чолі з Військовим Отаманом П.Красновим та творення повноцінних Збройних Сил [20, с. 48-49]. Зрозуміло, що за нових геополітичних вимірів це

утворення опинилося під впливом Німеччини, хоча й не у такій формі, як УНР (після 29 квітня Українська Держава), що повністю контролювалась «союзниками».

Німецькі впливи позначилися й на становищі Кубані, бо сюди теж прибули залишки більшовицьких загонів з України. Мала місце й підтримка козацького повстання на Таманському півострові наприкінці травня 1918 р. Так, 31 травня 1918 р. в районі станиці Тамань відбулося десантування 57-го Бранденбурзького гренадерського полку кайзерівської Німеччини [16, с. 432]. Певне значення відіграло й посилення дружніх міждержавних стосунків між Українською Державою Гетьмана П.П.Скоропадського (перебувала під протекцією Німеччини) та проводом «Кубанського Краю».

Саме ці фактори обумовили відмінний розвиток ситуації в Таманському відділі колишньої Кубанської області, у складі якої було 7 відділів. Йшлося про становлення місцевої козацької влади на чолі з полковником Перетятком, яка орієнтувалась на військово-політичну співпрацю з Німеччиною [9, с. 41; 16, с. 32]. За таких обставин цей курс значною мірою співпадав з аналогічними підходами тогочасного проводу Української Держави і «Всевеликого Війська Донського».

В інших відділах військово-політична ситуація залежала від протистояння більшовицької влади і Червоної армії з одного боку та Добровольчої армії і білогвардійського проводу Півдня Росії й Кубанської Ради з іншого (остання до того ж мала суттєві суперечки з білогвардійським проводом, що призвели до відвертого протистояння у майбутньому [9, с. 93-98; 19, с. 129-130]). При цьому, німецький вплив був помітним, але не домінуючим як на Україні, чи вирішальним, як на Дону.

Висновки

Після наведених фактів і міркувань варто підсумувати представлений огляд:

- Значний вплив на розвиток військово-політичної ситуації на теренах Наддніпрянської України, Дону і Кубані мали місцеві політичні сили, які поступово йшли до проголошення державних утворень.

- Виявилась пріоритетність козацької спільноти у розвитку державних інститутів на Дону та Кубані, але мали місце й відмінності (на Кубані й Україні пріоритет мали парламентські установи «Ради», а на Дону поступово посилилась «Отаманська» гілка влади);

- В умовах Першої світової війни першорядний вплив на військово-політичну ситуацію в Україні й визначальний для Дону мав наступ німецьких і австро-угорських військ, найменше він позначився на розвитку ситуації на Кубані;

- Військово-політична ситуація залежала й від активізації наступу більшовицьких політичних і військових утворень, які вдало використовували складну соціально-економічну ситуацію і дезорганізацію суспільства та схильність до демагогічної агітації значної частини місцевого населення (особливо пролетаріату та іногороднього населення);

- Значний вплив на розвиток військово-політичної ситуації на Дону і особливо Кубані відіграла Добровольча армія та провід білогвардійської Росії;

- Певне значення відіграли й пошуки шляхів співпраці між українським та кубанським проводом.

Отже, військово-політична ситуація на теренах Наддніпрянської України, Дону та Кубані в кінці 1917 – на початку 1918 рр. мала багато спільних рис, але виявилися й певні відмінності. Першорядне значення мав розвиток ситуації на театрі бойових дій Першої світової війни, а саме – успішний наступ німецьких і австро-угорських військ у східному напрямку в умовах повного розвалу колишньої російської армії і водночас – спроби більшовицького центру поширити свою владу на цих теренах. Важливе значення мали й особливості соціально-економічної і національно-політичної ситуації у згаданих регіонах. Завдяки цьому виявилися подібності у підходах між Україною й Кубанню стосовно пріоритетів розвитку державних інститутів і Вільного Козацтва та між Доном і Кубанню щодо вагомості впливу козацької верстви й співпраці з Добровольчою армією.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гарчев П. Червона гвардія України у боротьбі за Владу Рад / П.Гарчев. – Київ: Вища школа, 1983. – 152 с.
2. Дубинский И. Шевчук Г. Червонное Казачество / И.Дубинский, Г.Шевчук. – Київ: Издательство политической литературы Украины, 1987. – 244 с.
3. Какурин Н.Е. Как сражалась революция. В 2-х т. / Н.Е.Какурин. – Москва: Издательство политической литературы, 1990. – Т. 1. – 272 с.
4. Супруненко Н. Очерк истории Гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине (1918-1920) / Н.Супруненко. – Київ: Наука, 1966. – 420 с.
5. Історія Українського Війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / Упоряд. Б.З. Якимович, Передмова Я.Р. Дашкевич. – Вид. 4-те. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
6. Капустянський М. Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році / М.Капустянський. – Київ: Темпора, 2004. – С. 19-286.
7. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917-1921 рр. / І. Мазепа. – Київ: Темпора, 2003. – 608 с.
8. Бич Л. Кубань у кривому дзеркалі / Л.Бич. – Прага: Видавництво громади кубанців в Чехословацькій республіці, 1927. – 88 с.
9. Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність / В.Іванис. – Мюнхен, 1968. – 138 с.
10. Бондаренко В. Відродження козацтва на Катеринославщині (серпень-вересень 1917 р.) / В.Бондаренко // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Провісита, 2005. – Вип. ХІХ. – С. 160-165.
11. Гриневич Л. Військове будівництво в Радянській Україні (1917 – початок 30-х років ХХ ст.) / Л.Гриневич // Історія Українського Війська (1917-1995) / Упоряд. Я.Дашкевич. – Львів: Світ, 1996. – С. 10-331.
12. Ореньчук О. Берестейський мир та його значення в історії української державності / О.Ореньчук, А. Нагірняк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://vlp.com.ua/files/15_7.pdf (16.08.2016).
13. Савченко В. Двенадцать войн за Украину / В. Савченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://militera.lib.ru/h/savchenko_va/03.html (16.08.2016).

14. Тинченко Я. Українські збройні сили: березень 1917 – листопад 1918 р. / Я.Тинченко – Київ: Темпора, 2009. – 480 с.
15. Авраменко А. М. Козацьке військо на Кубані / А. М. Авраменко, Б. Є. Фролов, В. К.Чумаченко // Історія Українського Козацтва. Історія Українського Козацтва. Нариси: У 2 т. / Редкол.: В. А.Смолій (відп. ред.) та ін. – Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. – Т. II. – С. 364-414.
16. Білий Д. Д. Українці Кубані в 1792-1921 роках. Еволюція соціальних ідентичностей / Д. Д. Білий. – Львів-Донецьк: Східний видавничий дім, 2009. – 543 с.
17. Польовий Р. Український патріот Кубані Василь Іванис / Р. Польовий // Кубанська Україна / Ред. Р. Коваль. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/kubann/ivanis.html> (10.02.2016)
18. Коваль Р. Партизанський генерал Андрій Шкуро / Р. Коваль // Кубанська Україна / Ред. Р. Коваль. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/kubann/1shкуро.htm> (10.02.2016)
19. Задунайський В. Бойове мистецтво та військова спадщина українських козаків в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / В. Задунайський. – Донецьк : Норд-Прес – ДонНУ, 2006. – 335 с.
20. Задунайський В. Військова організація та бойові дії донських і українських кубанських козаків під час революції 1917-1921 рр. / В. Задунайський // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк, 2008. – № 3-4. – С. 46–52.
21. Задунайський В. Військова співпраця Збройних Сил УНР та російських козацьких формувань восени 1920 р. / В. Задунайський // Схід. – 2010. – № 5. – С. 91-93.
22. Задунайський В. Військово-судова система Українського Війська за часів Української Центральної Ради / В. Задунайський // Вісник Донецького національного університету. Серія Б. Гуманітарні науки / Гол. ред. В. П. Шевченко. – Донецьк, 2009. – № 1. – С. 110-116.
23. Задунайський В. Становлення засад військової дисципліни в Українському Війську (кінець 1917 – квітень 1918 рр.) / В.Задунайський // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2009. – Вип. XXVII. – С. 109-113.
24. Pruszycki M. Dramat Piisudskiego. Wojna 1920. / M. Pruszycki. – Warszawa: Polska Oficyna Wydawnicza „BGW”, 1994. – 298 s.

25. Skrukwa G. Formacje wojskowe Ukraińskiej „rewolucji narodowej” 1914-1921 / G.Skrukwa. – Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2008. – 717 s.
26. Венков А. В. Донское Казачество в Гражданской войне (1918-1920) / А. В. Венков. – Ростов н/Д.: Изд-во Ростовского университета, 1992. – 128 с.
27. Венков А. В. Атаман Краснов и Донская Армия. 1918 год / А.В.Венков. – Москва: Вече, 2008. – 480 с.
28. Карпенко С. В. Очерки истории белого движения на Юге России (1917-1920 гг.) / 3-е изд., доп. и перераб. / С. В. Карпенко. – Москва: Изд-во Ипполитова, 2006. – 456 с.
29. Ратушняк О. В. Политические искания Донского и Кубанского казачества в годы Гражданской войны в России (1918-1920 гг.) / О. В. Ратушняк // Казачество России в Белом движении. Белая Гвардия. Альманах № 8. – Москва: Посев, 2005. – С. 17-23.
30. Родионов В. Тихий Дон атамана Каледина / В. Родионов. – Москва: Алгоритм, 2007. – 288 с.
31. Смирнов А.А. Вожди белого казачества. Атаман Каледин / А. А. Смирнов. – СПб.: Нева, 2003. – 320 с.
32. Трут В. П. Дорогой славы и утрат. Казачьи войска в период войн и революций / В. П. Трут. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 544 с.

Юрий ЗЕЛЕНСКИЙ,

*старший научный сотрудник отдела археологических фондов
Краснодарского государственного историко-археологического
музея-заповедника им. Е. Д. Фелицына
(г. Краснодар, Россия)*

ТОРГОВЫЕ И ПОЛИТИЧЕСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ ТМУТОРОКАНИ С КИЕВСКОЙ РУСЬЮ И КОЧЕВНИКАМИ (988–1094 гг.)

В конце IX в. в Северном Причерноморье появляются печенежские племена. На границах с Русью они появились позже. Первый раз в русских летописях они упоминаются в 915 г. В южнорусских степях печенеги господствовали до разгрома их Ярославом Мудрым в 1036 г.

Считается, что между Доном и Кубанью кочевали так называемые «хазарские» печенеги, названные так из-за соседства с Хазарским каганатом, однако к настоящему времени в Прикубанье известны всего два погребения, которые исследователи (и то не единодушно) склонны считать печенежскими. С. А. Плетнёва утверждала, что печенеги захватили и разграбили Фанагорию [12, с. 11]. Однако следов печенежского вторжения на городище Фанагория не зафиксировано. В письменных источниках не упоминается случаев найма тмутороканскими князьями печенегов.

Большинство историков полагают, что Тмуторокань перешла под протекторат киевских князей либо в 988 г., во время или после похода Владимира Святославича против Корсуни, либо чуть раньше в 986–987 гг. в результате похода этого же князя против касогов [4, с. 23]. После этого в Тмуторокани княжил один из сыновей Владимира – Мстислав. Первая дата более предпочтительна, поскольку летопись ничего не сообщала о походе Владимира против касогов.

Самые ранние взаимоотношения Тмуторокани с Киевской Русью относятся к середине XI в. – ко времени после смерти Владимира Святославича. Это даёт возможность предположить,

что именно к этому времени относится момент складывания, так называемого Тмутороканского княжества¹. Скорее говоря о Тмуторокани и её округе, следует употреблять термины княжеские или земля.

После смерти Владимира Святославича развернулся междоусобный конфликт между его сыновьями, начавшийся в 1016 г. и завершившийся в 1026 г. Можно выделить два этапа междоусобицы: первый 1016–1019 гг. и второй 1023–1026 гг. На позднем этапе этой междоусобной войны активно проявлял себя тмутороканский князь Мстислав Владимирович. В 1023 г. с дружиной из хазар и касогов он попытался захватить Киев, но не встретил поддержки киевлян. Мы видим, что летописец специально оговаривает наличие в дружине Мстислава хазар и касогов, но не упоминает печенегов. На следующий год тмутороканскому князю удалось занять черниговский престол, причём при полной поддержке черниговцев. Однако это вызвало конфликт Мстислава с Ярославом Мудрым, что привело к сражению при Листвене в Черниговской земле. В этом сражении Мстислав использовал жителей Чернигова как пеших воинов, а победу ему принесла хазаро-касожская дружина. Л. Н. Гумилёв привёл циничную на его взгляд фразу Мстислава, в которой он радовался тому, что «вот лежит северянин (черниговец), вот варяг, а своя дружина цела» [7, с. 280]. Однако для любого князя характерно было более ценить свою дружину, а не рядовых ополченцев.

Только через два года после битвы при Листвене Мстислав и Ярослав заключили мир, съехавшись в Городце. Согласно условиям этого мирного договора Мстислав закрепил за собой левобережье Днепра и сел княжить в Чернигове. Киев и правобережье Днепра остались во владении Ярослава. Таким образом, на Руси в первый раз сложилась система соправительства. После того как Мстислав занял черниговский престол, в Тмуторокани остался княжить его сын Евстафий. При заключении договора Мстислав признал Ярослава «старшим братом», что означало его подчинение киевскому князю на правах автономии.

¹ Автор полностью разделяет мнение А. А. Горского о невозможности употребления термина княжество по отношению к данному периоду.

Несколько другую картину событий рисует Н. Ф. Котляр, полагая, что на первом этапе междоусобицы борьбу за киевский престол вели не Святополк и Ярослав как считают остальные историки, а Мстислав и Борис. В 1016 г. Борис погиб в сражении у Любеча и в 1017 г. Мстислав воевал уже против Ярослава [9, с. 35–39]. Д. А. Боровков утверждает, что Мстислав не участвовал в военных действиях на первом этапе усобицы в 1015–1019 гг., а был союзником Святополка в 1019–1022 гг. Он не признаёт достоверность летописной даты гибели Святополка [3, с. 115].

Л. Н. Гумилёв утверждал, что воспользовавшись отсутствием Мстислава, касоги в союзе с ясами (аланами) захватили Тмуторокань [7, с. 291]. Но при этом он опирался на такие недостоверные источники как устные сказания адыгов, причём более позднего времени – XVIII–XIX вв. По мнению Л. Н. Гумилёва, в 1029 г. Ярослав Мудрый и Мстислав совершили совместный поход и изгнали касогов и алан из Тмуторокани. Из этого он сделал вывод, что отношения Мстислава и Ярослава к этому времени нормализовались.

Однако в Повести временных лет вообще ничего не сообщалось о таком походе, о нём писалось только в Никоновском летописном своде XVI в. Кроме того, в нём вообще ничего не говорится о касогах, а только о походе Ярослава против ясов. Даже если такой поход состоялся, он мог быть направлен против донских ясов. После 1026 г. летопись повествует о взаимоотношениях бывшего тмутороканского князя Мстислава Владимировича с Ярославом Мудрым только один раз: в 1031 г. Мстислав и Ярослав совершили поход против ляхов и вернули Червенские города, утраченные во время междоусобицы 1016–1019 гг. [8, с. 198]. Мстислав Владимирович умер в 1036 г. (иногда называют дату 1034 г.), его сын Евстафий умер раньше отца. После смерти Мстислава Ярослав Мудрый включил Тмуторокань в число своих владений.

От смерти Мстислава в 1036 г. до 1064 г., когда Тмуторокань захватил Ростислав Владимирович, нам ничего не известно о взаимоотношениях Киева и Тмуторокани. В это время Тмуторокань либо управлялась местными князьями, либо наместниками Ярослава.

После смерти Ярослава Мудрого Тмуторокань превращается в вотчину черниговских князей. Получивший по завещанию отца Чернигов Святослав Ярославич отправляет княжить сюда своего сына Глеба. Однако в 1064 г. Тмуторокань захватывает Ростислав Владимирович, ранее княживший во Владимире-Волынском. После того как Святослав изгнал Ростислава из города, тот ещё раз захватил Тмуторокань и оставался здесь до своей гибели. При этом он совершенно не контактировал с Киевом или Черниговом, сосредоточившись на подготовке похода против Византии. Е. П. Алексеева утверждала, что уже Ростислав нанимал половцев, появившихся на границах Руси в 1055 г., но откуда были взяты эти сведения неизвестно [1, с. 123].

После того как Ростислав был отравлен херсонесским котопаном, тмутороканские бояре и купцы, не желая дальнейшего конфликта, отправили к Святославу Ярославича посольство во главе с Никоном с просьбой вновь прислать в город Глеба. П. В. Голубовский обвинял в отравлении Ростислава не только греков, но и черниговского князя Святослава Ярославича [6, с. 79].

По мнению А. В. Гадло, разгром половцами русских князей на р. Альте в 1068 г. привёл к угрозе захвата Тмуторокани [5, с. 279]. Однако этот половецкий набег не достиг такого размаха. Отдельные историки считают, что в Тмуторокани некоторое время находился полоцкий князь Всеслав Брючиславич, который семь месяцев княжил в Киеве после изгнания киевлянами Изяслава Ярославича. Б. А. Рыбаков полагал, что после того как киевляне возвели Всеслава на княжение, он отправился в Тмуторокань и нанял здесь тюрок-кочевников [13, с. 45], но это были не половцы, а другие кочевники. Однако летопись писала о постоянном пребывании в Тмуторокани Глеба Ярославича, который только в 1069 г. был переведён отцом в Новгород. В Тмуторокань же был отправлен ещё один сын Святослава Роман.

В середине 1070-х гг. в Тмуторокани княжил Роман Святославич, и в это же время город становится местом прибежища так называемых князей-изгоев, которые стремились к захвату Чернигова. В 1078 г. два таких князя Борис Вячеславич и Олег Святославич с тмутороканской дружиной, наняв половцев,

вторглись в пределы Черниговской земли. Им удалось разгромить дружину Всеволода Ярославича на р. Сожице, но затем они потерпели поражение от объединённого войска Изяслава Ярославича, Ярополка Изяславича, Всеволода Ярославича и Владимира Мономаха на Нежатиной Ниве близ Чернигова. Во время этой междоусобицы тмутороканские князья нанимали донских половцев, кочевья которых доходили до побережья Азовского моря и включали кубанские земли [11, с. 96].

В 1079 г. тмутороканскими князьями вновь была предпринята попытка захвата Чернигова. На этот раз Олег остался в городе, а Роман во главе дружины и донских половцев попытался вторгнуться в пределы Черниговской земли. Однако великий князь Всеволод Ярославич сумел договориться с половцами, и они убили Романа Святославича. В летописях и сочинениях историков подробно рассказывается, как тмутороканские хазары схватили князя Олега Святославича и выслали его в Константинополь. Считается, что инициатива этого действия принадлежала Всеволоду Ярославичу, который опасался активности тмутороканского князя. Именно после этого Всеволод направил в Тмуторокань своего наместника боярина Ратибора. В 1081 г. Тмуторокань была захвачена ещё двумя князьями-авантюристами Давыдом Игоревичем и Володарём Ростиславичем, которые изгнали Ратибора.

В 1083 г. Олег Святославич вернулся из Византии в Тмуторокань. П. В. Голубовский предполагал, что во время изгнания Олег мог сохранять связи не только с тмутороканцами, но и с черниговцами [6, с. 102]. Однако трудно допустить такую возможность, так как этому должен был помешать Владимир Мономах. Вернувшись в Тмуторокань, Олег сделал Давыда Игоревича и Володаря Ростиславича своими союзниками и отправил их на Русь. Те изгнали из Владимира-Волынского Ярополка Изяславича, а Давыд Игоревич грабил в Олешье купцов, торговавших с Византией [14, с. 97]. Всеволод Ярославич не мог предпринять враждебных действий против Олега Святославича, так как степи были заняты половцами, с которыми у Олега установились дружественные отношения.

После смерти Всеволода Ярославича в 1093 г. Олег Святославич в последний раз попытался вернуть себе чернигов-

ский престол. Заключив новый союз с донскими половцами, он вторгся в пределы Черниговской земли и окончательно оставил Тмуторокань. После этого город перестал упоминаться в летописи и перешёл под протекторат Византии. Возможно, Олег заключил с половецкими ханами мирный договор, так как после этого он отказался выдать Владимиру Мономаху сына половецкого хана Итларя, который находился у него и не участвовал в общих походах князей против половцев, выступая только для защиты границ.

Между Тмутороканской «землёй» и Киевской Русью установились не только политические, но и торговые связи. Северская земля была связана с Тмутороканью Волжским и Донецко-Донским торговыми путями. Крупным центром, соединявшим Чернигов и Тмуторокань, был Курск. Не случайно связи Тмуторокани с Северской землёй нарушились после того как по завещанию Ярослава Мудрого Курск отошёл к Переяславской земле [6, с. 75]. Через Тмуторокань Северская земля осуществляла торговлю со странами Востока [10, с. 177]. Одно из ответвлений Залозного пути связывало Киев с Тмутороканью и Северным Кавказом. Время княжения в Тмуторокани Глеба Святославича ознаменовалось расцветом торговых связей между Черниговом и Тмутороканью. Эти торговые связи способствовали росту богатства Святослава Ярославича, так поразившего посольство из Германии. Из Византии и восточных стран через Тмуторокань в Киев и Чернигов попадали «злато, серебро и паволоки».

Не прерывались и культурные связи между Тмутороканью и Киевом. В Тмуторокань из Киева бежал инок Печерского монастыря Никон (некоторые полагают, что под этим именем скрывался бывший митрополит Иларион). Никон построил в окрестностях города монастырь и церковь Пресвятой Богородицы. После этого в Тмуторокани было два каменных храма. Живя в Тмуторокани, Никон создал летописный свод, сведения из которого позже были включены в Повесть временных лет. Как уже говорилось выше, Никон выступал посредником между тмутороканской знатью и Святославом Ярославичем.

Считается, что половцы, проникнув в южнорусские степи в середине XI в., перерезали торговые пути, соединяющие

Тмуторокань с Киевской Русью. Однако в период господства половцев торговля продолжала развиваться в прежних масштабах. М. И. Артамонов и А. В. Гадло полагали, что в 1117 г. под натиском половцев русское население покинуло не только Белую Вежу, но и Тмуторокань [2, с. 449–453].

Однако связи между Тмутороканью и русскими княжествами видимо сохранялись. Об этом свидетельствует упоминание Тмуторокани в «Слове о полку Игореве» и то, что одной из целей похода русских князей против половцев в 1185 г. было «поискати града Тмуторокани», хотя это может быть поэтическим преувеличением. Но при этом связи ослабевали, и Тмуторокань превратилась в «землю незнаемую».

Во второй половине XII в. оформляется Донское объединение половцев, возглавляемое Кончаком. В 1184 г. донские половцы, возглавляемые ханом Кончаком, совершили очередной набег на русские земли, намереваясь захватить русские города и сжечь их огнём. Для этого Кончак намеревался использовать некоего мусульманина, который мог «стрелять живым огнём». Для создания этой зажигательной смеси могла использоваться таманская нефть, так как предкавказские половцы входили в состав донского объединения и могли контролировать Тмуторокань.

Политические и торговые связи Тмуторокани с Киевской Русью подтверждаются не только письменными, но и археологическими источниками. Об этом свидетельствуют находки при раскопках костяной накладки на лук с тамгой Рюриковичей, таких же фрагментов керамики, шиферных пряслиц, произведённых в г. Овруче. Что же касается взаимоотношений Тмуторокани с половцами, то они подтверждаются слабо. На Тамани раскопано только одно погребение, которое с долей вероятности можно считать половецким, и нет находок половецких каменных изваяний.

Таким образом, мы видим, что политические и торговые связи Тмуторокани с Киевской Русью и кочевниками подтверждаются письменными и археологическими источниками. Тмутороканские князья проводили достаточно самостоятельную политику. Появившиеся в последнее время гипотезы, что Тмуторокань с самых первых дней своего существования нахо-

дилась во владении Византии, пока ещё не оформлены в качестве публикаций.

ЛИТЕРАТУРА

1. Алексеева Е. П. Вопросы взаимосвязей народов Северного Кавказа с русскими в X–XV вв. в отечественной исторической науке. – Черкесск, 1992.
2. Артамонов М. И. История хазар. – Л., 1962.
3. Боровков Д. А. Тайна гибели Бориса и Глеба. – М., 2009.
4. Гадло А. В. Тмутороканские этюды. III. (Мстислав) // Вестник Ленинградского гос. ун-та. – Сер. 2. – 1990. – Вып. 2 (№ 22).
5. Гадло А. В. Предыстория Приазовской Руси. Очерки истории русского княжения на Северном Кавказе. – СПб., 2004.
6. Голубовский П. В. История Северной земли. – М., 2013.
7. Гумилёв Л. Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1993.
8. Ипатьевская летопись. – М., 2001.
9. Котляр Н. Ф. Князь окаянный? Был ли Святополк убийцей своих братьев Бориса и Глеба // Родина. – 2000. – №12.
10. Мавродин В. В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времён до второй половины XIV века). – СПб., 2002.
11. Михайлова И. Б. Древняя Русь и Степь // Россия и степной мир Евразии. – СПб., 2006.
12. Плетнёва С. А. Половцы. – М., 1990.
13. Рыбаков Б. А. Пётр Бориславич: Поиск автора «Слова о полку Игореве». – М., 1991.
14. Татищев В. Н. История Российская. – Т. 2. – М., 2003.

Никита КИЯШКО,

*студент Московской Сретенской духовной семинарии
(г. Москва, Россия)*

**КАЗАКИ АЗОВСКОГО КАЗАЧЬЕГО ВОЙСКА
В ПРОЦЕССЕ ОСВОЕНИЯ ЗАКУБАНЬЯ
(1862–1866 гг.)**

Обращаясь к изучению истории колонизации Закубанья, можно отметить сложившуюся трёхчастную картину социальной структуры переселенцев, основой которой явились казаки Азовского и Черноморского казачьих войск, а также крестьяне Полтавской и Черниговской губерний. Среди первых исследователей истории Азовского войска были А. А. Скальковский [13; 14], Д. И. Яворницкий [16], П. П. Короленко [6]. Но наиболее обстоятельно изучила историю этого войска Л. В. Маленко [8; 9], хотя её монография, основанная на кандидатской диссертации, содержит ряд существенных недостатков, отмеченных рецензентами [2]. Переселение азовских казаков на территорию Абинского полка в нескольких работах последовательно рассматривается краеведом В. П. Пономарёвым [11, 12]. Исследование А. Л. Харченко, имеющее генеалогическую направленность, позволяет обозначить расселения партии казачьих семейств в 1864 г., часть которой была водворена в станице Азовской [15].

Традиция исследования азовского казачества установила конечную хронологическую границу на начале переселения азовцев на Кубань. Однако, следуя этой историографической традиции, можно потерять концептуально важный период в истории войска, поэтому настоящее исследование предполагает некоторый выход за пределы установленных рамок и несколько более пристальное рассмотрение этапов переселения азовских казаков на территории Закубанья.

Закубанье на заключительном этапе Кавказской войны (1860–1864 гг.) сыграло ключевую геополитическую роль. Задолго до этого правительство планировало переселить азовцев

на Кавказ. Но войско, получившее в 1831 г. земли в Бердянской пустоши на Юге Украины, было слишком малочисленным, и высшее военное руководство страны отказалось тогда от поселения азовских казаков на не полностью контролируемой российскими войсками территории.

Наконец, 10 мая 1862 г. император Александр II утвердил «Положение о заселении предгорий Западного Кавказа», которое предполагало реализацию программы колонизации Закубанья силами казачьих войск. При помощи казачьих переселенцев правительство намеревалось привести кавказских горцев к полной покорности и вытеснить их на равнины. «Положение» предоставляло казачьим обществам выбор: казаки могли переселиться по собственному желанию (по охоте), по жребию и по назначению станичным обществом. Причём «охотникам» (добровольцам) правительство гарантировало получение земельных наделов в личную и потомственную собственность. Этот документ был официально объявлен на казачьих собраниях в г. Екатеринодаре и ст. Михайловской [7, с. 388]. После вступления «Положения» в силу, граф Н. И. Евдокимов предложил начать переселение казаков Черноморского войска на закубанские земли совместно с азовскими казаками. В соответствии с пожеланием императора было решено переселять азовцев поэтапно отдельными группами. Таким образом, переселение азовских казаков растянулось с 1862 по 1866 г.

В виду сохранявшегося характера военных действий переселить планировали лишь служилый состав азовских казаков. Л. В. Маленко отмечает, что правительственными инстанциями при принятии решения об интегрированном расселении рассматривался ряд моментов: невозможность войска профинансировать переселение всего личного состава одновременно, крестьянское происхождение большей части азовских казаков, необходимость несения азовцами постоянной патрульной морской службы вдоль восточного побережья Чёрного моря, присутствие в войске значительного количества семей отставных казаков и офицеров, наличие в войске материальных ценностей, недвижимого частного имущества, которым нужно было надлежащим образом распорядиться [8; 9].

Первая партия, состоящая из 37 семейств, прибыла весной 1862 г. морским путем из г. Керчь в ст. Константиновскую (г. Новороссийск) и пешком – через Тамань и Темрюк [12, с. 386]. Эти семейства составили основную часть населения возведённых в январе того же года Адагумским отрядом станиц: Анапской, Благовещенской, Новороссийской. Азовцы были расселены совместно с казаками Кубанского войска, что вызвало среди них возмущение. Пытаясь предотвратить недовольство государя брожениями среди казаков, граф Евдокимов с разрешения военного министра отправил войсковую депутацию на земли, которые он предполагал для поселения других партий. Эти земли депутаты общества станиц Покровской и Никольской, в основном заселённых бывшими задунайскими запорожцами, нашли подходящими для переселения [1, ф. 252, оп. 1, д. 1280, л. 397 об., 398].

Как видно из письма начальника Штаба Кавказской армии генерал-лейтенанта А. П. Карцова, он был одним из многих противников отдельного расселения азовских переселенцев от остальных казаков: «...если мы поселим их отдельно, то они будут продолжать считать себя привилегированным сословием и претензиям их не будет конца» [7, с. 392].

Население станиц Азовского войска Новоспасовской, Покровской и Стародубской, состоящее из крестьян, обращённых в казачье сословие, несмотря на обещанные новосёлам привилегии, не соглашалось на переселение. В 1862 г. эти станичные общества воспротивились отправлять своих станичников на Кубань, несмотря на строгие предписания наказного атамана К. Ф. Решетилова. Казаки, недавно устроившие своё хозяйство, вновь должны были оставить всё и переселиться в неведомый им край. Особенно страшилось раздельного расселения, при котором они бы оказались оторванными друг от друга. Возникший диссонанс требовал немедленного устранения, чем начала заниматься особая комиссия. Новоспасовцы, испугавшись силового принуждения, которым грозил новороссийский и бессарабский генерал-губернатор, решили всё же выделить ряд семейств, которые были отправлены на Кубань с третьей частью партии 1863 г. Всего в приведённом списке были перечислены 142 семейства [1, ф. 252, оп. 1, д. 1280, л. 376, 377].

Согласно А. П. Гаденко, в 1863 г. из войска вышли две партии: вторая в 504 семейства и третья в 154 семейства [3, с. 29]. Однако архивариус кубанского войскового архива И. И. Кияшко утверждает, что партия переселенцев, предназначенных для заселения в 1863 г., была разделена на три части [5, с. 412], вслед за ним этой же точки зрения придерживается В. П. Пономарёв [12, с. 208]. Первая партия вышла из пределов войска 26 апреля, вторая – 30 апреля, а третья – 3 мая [1, ф. 252, оп. 1, д. 1280, л. 1236–1238 об.]. Первой партией под командой есаула Д. Подгурского были вывезены войсковые регалии из станиц Никольской и Петровской, которые затем хранились в храмах новых станиц Абинской и Северской. Жители Никольской уговорили переселиться с собой и священника о. Иоанна Дементьева, который сопровождал регалии во всё время путешествия и до самой своей смерти был настоятелем молитвенного дома, а затем и храма в ст. Северской. Партия из 16 семейств, не имевших средств для переселения сухопутным путем, отправилась во главе с урядником станицы Петровской Григорием Куликом морским путем из Бердянска и прибыла намного раньше остальных – 8 мая [1, ф. 252, оп. 2, д. 857, л. 359]. В составе 158 семей из станицы Покровской переселился дьякон станичной церкви Василий Коробчанский, но с условием, что по водворении на новом месте будет рукоположен во пресвитеры и останется вместе со станичниками. Однако после расселения оказалось, что в станицу Хабльскую, где были размещены переселенцы, был уже назначен священник Евфимий Тимофеевский, а вернувшийся в августе 1863 г. в станицу священник Василий Корбчанский предпочел вернуться в Покровскую [1, ф. 252, оп. 2, д. 385, л. 215–239].

Недовольство войскового населения станиц Новоспасовской, Стародубской и Петровской, которые отчаянно не желали переселяться, было доведено до сведения Александра II, и вскоре согласно Высочайшему повелению переселённые в 1864 г. на Кавказ азовцы в количестве 339 семейств образовали целые станицы: Северскую, Азовскую, Дербентскую и Папайскую [3, с. 31]. Однако дальнейшее переселение Азовского войска было прекращено. Решение мотивировалось практически полностью законченным заселением западной части Кав-

казского хребта и большим количеством желающих поселиться за Кубанью. Стала очевидной нецелесообразность в переселении азовцев из бывших новоспасских крестьян и петровских мещан, которые ознаменовали кампанию переселения 1862 г. волной недовольств и желанием не покидать освоенные земли Приазовья [9, с. 432].

Вскоре было составлено и 11 октября 1865 г. Высочайше утверждено положение об упразднении Азовского казачьего войска. Знамена, регалии и денежные войсковые капиталы были переданы в образованное в 1860 г. Кубанское казачье войско [10]. Оставшиеся в Александровском уезде войсковые жители были обращены в гражданское сословие. Однако в ст. Покровской не были переселены 23 семейства бывших запорожцев. Они желали оставаться в казачьем сословии и с Высочайшего соизволения отправились в 1866 г. на Кубань.

Таким образом, переселение 1866 г. стало окончательной точкой в истории расформирования Азовского казачьего войска, слившегося с Кубанским. Можно утверждать, что азовские казаки явились важным элементом в процессе освоения Закубанья, сохранившим этнокультурное пространство, формировавшееся в Запорожской и Задунайской Сечи, этнические стереотипы. Являясь носителями традиционной украинской культуры, азовцы оказались в родственной им черноморско-малороссийской межкультурной среде. Благодаря успешной межкультурной адаптации азовцев в Закубанье сформировался особый синтез родственных культур.

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края.
2. Авраменко А. М., Фролов Б. Е. Монография по истории азовского казачества: Л. М. Маленко. Азовское казачье войско (1828–1866). – Запорожье, 2000. – III, 514 с. Тираж 200 экземпляров. На украинском языке. // Культурная жизнь Юга России. Краснодар. – 2002. – № 1. – С. 64–66.
3. Гаденко А. П. Азовское казачье войско (1830–1865 г.). – Кашира, 1912.
4. Дзякович Е. В. Подходы к исследованию провинции как социокультурного, ментального и кроссрегионального феномена // Теория и практика общественного развития. – 2010. – № 4.

5. Кияшко И. И. 2-й Таманский, Адагумский и Абинский конные полки Кубанского казачьего войска: исторический очерк // Кубанский сборник на 1909 г. Т. 14. – Екатеринодар, 1908.
6. Короленко П. П. Азовцы // Киевская старина. – 1891. – Т. 34. – № 7. – С. 53–74; Т. 34. – № 9. – С. 171–194.
7. Короленко П. П. Переселение казаков за Кубань. Русская колонизация на Западном Кавказе: материалы для истории Кубанской области // Кубанский сборник на 1911. – Т. 16. – Екатеринодар, 1911.
8. Маленко Л. В. Азовське козацьке військо (1826–1866). – Запоріжжя, 2000.
9. Маленко Л. В. Азовцы – последнее украинское пополнение Кубанского казачьего войска (по архивным материалам) // Итоги фольклорно-этнографических исследований этнических культур Северного Кавказа за 2002 год. Дикаревские чтения (9). – Краснодар, 2003. – С. 11–20.
10. Полное собрание законов Российской империи. Собр. 2-е. Т. XL. Отд. 2-е. 1865. – СПб., 1867. – № 42546.
11. Пономарев В. П. Очерки истории основания закубанских станиц в середине XIX века. – Краснодар, 2007.
12. Пономарев В. П. Заселение территории современного Абинского района Краснодарского края Азовскими казаками в 1863 году // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 5. – Краснодар-Киев, 2011. – С. 206–210.
13. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч. 1. – Одесса, 1850.
14. Скальковский А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского. – Днепрпетровск, 1994.
15. Харченко А. Л. Азовцы. Забытое войско. – Краснодар, 2012.
16. Яворницький Д. И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – К., 1995.

Борис ФРОЛОВ,

*старший научный сотрудник отдела истории и этнографии
Краснодарского государственного историко-археологического
музея-заповедника им. Е. Д. Фелицына
(г. Краснодар, Россия)*

Наталья ХОРОЛЬСКАЯ,

*главный специалист
ГКУ Краснодарского края «Крайгосархив»
(г. Краснодар, Россия)*

ПЕЧАТИ ЧЛЕНОВ ЧЕРНОМОРСКОГО ДВОРЯНСКОГО РОДА БУРСАКОВ

В Черноморском казачьем войске род Бурсаков был одним из самых известных и многочисленных. Основатель рода – Фёдор Яковлевич Бурсак (1750–1827) происходил из «священнических детей» [1, ф. 249, оп. 1, д. 522, л. 2]. По свидетельствам его биографов, в юности он обучался в Киевской духовной семинарии-бурсе, но бежал в Запорожскую Сечь, где и получил прозвище «Бурсак» [11, с. 74; 10, с. 61].

Свою службу Ф. Бурсак начал рядовым казаком 20 июля 1764 года. В составе конного отряда запорожцев участвовал в Русско-турецкой войне 1768–1774 гг. Одним из первых записался в Войско верных казаков. В войне 1787–1791 гг. отличился при штурме Очакова, Измаила, Мачина. 10 февраля 1791 года императрица Екатерина II пожаловала Бурсаку чин капитана. На Кубани Ф. Я. Бурсак был избран войсковым казначеем. Рескриптом Павла I от 22 декабря 1799 г. полковник Бурсак назначен атаманом Черноморского казачьего войска. В этой должности он находился до 1816 года и дослужился до чина генерал-майора. Фёдор Яковлевич имел пять детей: двух сыновей – Афанасия и Павла, трех дочерей – Марфу, Евдокию, Настасию.

Самый ранний сургучный оттиск печати Ф. Я. Бурсака авторы обнаружили на документе 1805 года [1, ф. 249, оп. 1, д. 497, л. 99]. Время изготовления печати установить не удалось и, вероятнее всего, не удастся. В 1805 г. Бурсак уже пять лет являлся атаманом Черноморского войска, три года находился в чине полковника и имел орден Св. Анны 2-го класса. Заманчиво связать появление личной печати у атамана с награждением его в 1805 году алмазным крестом Св. Анны 2-го класса [1, ф. 250, оп. 2, д. 195, л. 1 об. – 4], но никаких доказательств этому пока нет.

Печать Ф. Я. Бурсака овальной формы размером 36 x 28 мм. Оговоримся: замеры сургучного оттиска нередко дают иные результаты, чем замеры самой матрицы, в нашем случае погрешность увеличивается в связи с плохой сохранностью печати-оттиска.

Набор изображений на печати атамана стандартный, характерный для офицерских печатей того периода. Центральную часть композиции занимает геральдический щит овальной формы. В нём изображена выходящая из облаков рука, облаченная в латный доспех и вооружённая саблей. О семантике этого изображения в литературе существуют различные точки зрения. Приведём некоторые из них. «Выходящая из облака рука, – пишет И. Емелин, – является очень интересным и древним символом. Европейские сборники эмблем просто наводнены композициями, где выходящая из облаков рука держит какой-либо, порой даже нелепый, предмет. Наиболее популярным предметом является меч или позже сабля и трактуется как десница Божья, иллюстрируя собой строки из Апокалипсиса и других книг Библии» [3, с. 2].

Более близкой для интересующего нас конкретного времени и человека является трактовка И. Борисова: «На многих гербах с незначительными вариациями изображается рука (в латах или без них) с мечом или саблей (символ пожизненной службы)» [2, с. 80]. Не исключено, что перед нами один из вариантов польско-литовского герба «погонь» (погоня), которых по свидетельству А. Б. Лакиера было пять видов; один из них

представляла «выходящая из облаков рука в латах с обнаженным мечом» [4, с. 245]. Почему мы рассматриваем этот вариант? Дело в том, что в некоторых источниках Ф. Бурсак позиционируется как «потомок дворянской семьи Антоновичей из Харьковской губернии» [12, с. 103]. Об этом же пишет в своих мемуарах М. И. Недбаевский: «Настоящая фамилия Бурсака – Антонович, но этого, кажется, не знают и оставшиеся в живых потомки Бурсаков. Предок их (Ф. Я. Бурсак – *авт.*) учился в Киевской академии (т. е. университете)» [7, с. 91]. Более того, в литературе встречалось упоминание о том, что Антоновичи – это «литовский» род, и тогда включение в герб вооружённой руки должно было напоминать о древности данного дворянского рода.

В то же время возможен и другой, альтернативный сюжет развития событий. Вполне может оказаться, что история о происхождении Ф. Бурсака из дворянского рода Антоновичей просто миф, умело сконструированный и запущенный (скорее всего, самим атаманом) в нужный момент. Ведь все сведения о родственной связи Бурсака с Антоновичами не носят характер документальных первоисточников. В связи с этим интересно сравнить формулярные списки «о службе и достоинстве войска Черноморского атамана».

В самом раннем (известном нам) формулярном списке за 1806 год в графе «какого состояния» проставлен ответ – «из священнических детей» [1, ф. 249, оп. 1, д. 522, л. 3]. В одном из списков 1815 года даётся точно такой же ответ [1, ф. 250, оп. 2, д. 195, л. 1]. В другом же списке за тот же 1815 год появляется ответ – «из дворянских детей» [1, ф. 802, оп. 1, д. 24, л. 1]. Причем слово «дворянских» написано поверх густо зачеркнутого слова «священнических». Чем объяснить подобную метаморфозу? Дело в том, что в Черномории поговаривали о «неблагородном» происхождении Ф. Я. Бурсака. Об этом свидетельствует в своих мемуарах граф де-Рошешуар, посетивший Черноморию в начале XIX века и гостивший у атамана Бурсака. Описание обильного атаманского обеда граф заканчивает следующей фразой: «Атамана звали Бурсак. Такое прозвище ему дали в Киев-

ском приюте, где он воспитывался за счет правительства, как подкидыш» [6, с. 99]. Возможно, борьба с этим слухом и подтолкнула генерал-майора Бурсака к созданию убедительной версии своего благородного происхождения, и первым шагом на этом пути стала замена скромного «священнического» происхождения дворянским. Ну а чем древнее был род – тем лучше. Подобная «погоня за предками» широко практиковалась среди малороссийской казачьей старшины еще во второй половине XVIII века [9].

Но продолжим описание печати Ф. Я. Бурсака. Овальный щит с изображением руки с саблей наложен на симметричную композицию из трофеев: сабли, трубы, знамён, пушки. Под щитом с каждой стороны две «пирамидки» из трёх ядер каждая и две литавры. Венчает щит дворянская корона с пятью видимыми зубцами и жемчужинами; центральный зубец «клеверного» типа – с тремя жемчужинами, по сторонам короны две литеры: «Ф» и «Б». Самый поздний оттиск печати атамана Бурсака авторами зафиксирован на приказе командиру 10-го пешего полка Стояновскому, датированным 1815 года [1, ф. 292, оп. 1, д. 1, л. 27].

Старший сын Ф. Я. Бурсака – Афанасий Бурсак (1782–1825) начал службу казаком Черноморского казачьего войска 12 января 1796 года [1, ф. 250, оп. 2, д. 188, л. 2]. Он быстро продвигался по службе и уже в 1808 году стал адъютантом военного министра графа А. А. Аракчеева, а в 1810 г. адъютантом нового министра М. Б. Баркляя-де-Толли. В 1811 г. был назначен командиром лейб-гвардии Черноморской казачьей сотни, участвовал в Отечественной войне 1812 года и в заграничных походах. В 1818 году по болезни переведён из лейб-гвардии в войско Черноморское. 28 марта 1825 года покончил жизнь самоубийством, бросившись с обрыва в реку Кубань [1, ф. 261, оп. 1, д. 186, л. 35].

Печать Бурсака 2-го зафиксирована нами в документе 1811 года [1, ф. 250, оп. 2, д. 205, л. 59 об.]. Красносургучный оттиск сохранился фрагментарно, о размерах и форме матрицы можно судить лишь приблизительно. Центральная часть печати

утрачена полностью. По аналогии с печатью отца мы можем предположить, что здесь располагался овальный геральдический щит, с выходящей из облаков «латной рукой». Наши предположения подкрепляются ещё и тем обстоятельством, что на печати его младшего брата Бурсака 3-го, – практически идентичной печати Афанасия Фёдоровича по набору эмблем и композиций, – мы находим указанный нами сюжет.

С правой стороны щита изображены сабля, два знамени и пушка. С другой стороны, очевидно, были какие-то предметы (одно знамя видно чётко), но в нижней части вместо пушки мы видим изображение литавры и трубы. Под щитом идет лента с девизом. Прочитать удалось только первые два слова: «вера Богу...». Возможно, полностью девиз звучал так: «Вера Богу, правда царю» [8, с. 69].

Самое примечательное изображение на печати, несомненно, шлем, расположенный над щитом. Среди опубликованных в литературе геральдических шлемов, мы не смогли найти подобного. Шлем на печати Афанасия Бурсака повторяет форму североитальянских *Sturmfanbe* XVI в., отличаясь от них только наличием пышного плюмажа и нащёчин. Практически идентичные шлемы (называвшиеся «античными») мы находим на навершиях французского оружия конца XVIII века, в частности, на наградной сабле Директории 1800 года [5, с. 118].

Участие в Отечественной войне 1812 года и заграничных походах, многочисленные награды, полученные на поле брани, инициировали создание новой печати, призванной отобразить и новый статус владельца. Сажевый оттиск этой новой печати А. Ф. Бурсака мы нашли в документе, датированном 1815 г. [1, ф. 250, оп. 2, д. 205, л. 102]. Печать имеет овальную форму, размеры – 30 x 28 мм, в центре расположен геральдический щит французского типа (прямоугольник с килевидным основанием). К сожалению, изображение на щите совершенно не видно. Щит наложен на «трофеи» из трёх знамён и трубы с каждой стороны. Венчает щит дворянская корона и три страусиных пера.

На оконечность щита наложен ствол артиллерийского орудия. К стволу на ленте «подвешены» пять наград. Иденти-

фицировать награду мы можем по пространной подписи владельца печати: «Его императорского величества всемилощнейшего государя моего полковник, лейб-гвардии Черноморской казачьей сотни, командир, и орденов С-го Георгия 4-й степени, Св-я Анны 2-го класса алмазами украшенной, С-го Владимира 4-й степени с бантом, и пруссака порлемерита кавалер [подпись]» [Там же]. Не упомянутая Афанасием Фёдоровичем пятая награда – это медаль «В память Отечественной войны 1812 года».

В 1815 году в документах появляется печать младшего сына атамана Ф. Я. Бурсака – Павла Федоровича [1, *ф. 249, оп. 1, д. 694 б, л. 599*]. Размеры сажевого оттиска 35 x 30 мм. Все эмблемы и символы, порядок их компоновки идентичен печати отца. Но вместо дворянской короны над щитом помещен «античный» шлем, как на печати старшего брата 1811 г.

В документе 1818 года мы находим оттиск на красном сургуче новой печати Бурсака 3-го [1, *ф. 249, оп. 1, д. 731, л. 121 об.*]. На первый взгляд, кажется, что младший брат стал использовать печать своего старшего брата 1811 года – по номенклатуре изображений и их размещению на поле они идентичны. Однако тщательное сравнение частных деталей и элементов изображённых эмблем и символов показывает, что перед нами печать новой резьбы. Почему Павел Бурсак заказал для себя точную копию печати старшего брата Афанасия (1811 года) осталось для нас непонятным.

Павел Фёдорович Бурсак с 1827 по 1830 год являлся депутатом от дворян Черномории в дворянское депутатское собрание в г. Ставрополе. Он активно работал над юридическим оформлением прав Бурсаков на дворянство. В дворянской родословной книге Кубанской области семья Бурсаков была записана под 1837 годом, а 26 июля 1840 года был утверждён герб рода дворян Бурсаков [12, *с. 104*]. Приведём его описание: «щит разделен горизонтально: – в верхней части, разделенной перпендикулярно, в золотом поле представлены: гора с линейного вида с крестом, а при подножии крепость с двумя башнями, окнами и бойницами (эмблема веры и что в фамилии были неко-

торые члены важными духовными сановниками в оной всегда крепки).

Во втором серебряном поле бунчук, сабля и копьё крестообразно, под коими луна рогами вверх обращенная (доспехи коими стяжалась дворянское достоинство победами над поклонниками луны).

В нижней пространной, в голубом поле звезда и скачущий как бы в атаку на белой лошади в правую сторону всадник, имеющий в руках булаву (знак начальства и атаманства коего были удостоены предки, неподвижная же звезда служила им, как партизанам, путеводителем в ночных походах).

Щит увенчан дворянским шлемом и короной, намет на щите золотой, подложенный голубым и красным» [1, ф. 802, оп. 1, д. 21, л. 3].

Сохранился целый ряд документов, заверенных сургучной печатью с изображением рода Бурсаков. Следует отметить великолепное техническое исполнение матрицы – на оттиске мы видим мельчайшие детали, тщательно моделированные. К сожалению, установить время изготовления и бытования печати не удалось. Дело в том, что ей заверены копии старинных документов, принадлежавших роду Бурсаков.

Печать с изображением герба рода Бурсаков использовалась и женщинами этой фамилии. Дочь Павла Фёдоровича – Надежда Павловна – 29 января 1857 года вышла замуж за полковника Генерального Штаба барона Карла Фердинандовича Сталя. Барон и баронесса Сталь имели собственный составной герб, образованный путем соединения баронского герба и герба рода Бурсаков. Данный составной герб мы впервые встречаем на сургучной печати, заверяющий документ (купчую крепость) 1859 года [1, ф. 802, оп. 1, д. 45, л. 8].

ЛИТЕРАТУРА

1. Государственный архив Краснодарского края (ГАКК).
2. Борисов И. Сабля, дуб, единорог... // Родина. 1996. № 5.
3. Емелин И. Б. Происхождение герба Олонца // Бюллетень русского центра флаговедения и геральдики. 2008. № 10.

4. Лакиер А. Б. Русская геральдика. М., 1990.
5. Лост Ж., Резек П. Сабли французской армии. Тольятти, 2009.
6. Мемуары графа де-Рошушера, адъютанта императора Александра I (Революция, реставрация и Империя) // Историческая библиотека «Сфинкса». Т. 13. СПб., 1914.
7. Недбаевский М. И. «Поведаю вам о старовыни...» // Родная Кубань. Краснодар, 1998. № 4.
8. Петров П. Н. История родов русского дворянства. Кн. 2. М., 1991.
9. Сурева Н. В. Від козака до дворянина: основні віхи nobilitaції запорозьких старшинських родів. Козацька спадщина. Вип. 2. Нікополь – Дніпропетровськ, 2005.
10. Трёхбратов Б. А. Историко-краеведческий словарь школьника. Краснодар, 2007.
11. Шевченко Г. Н. Бурсак Ф. Я. // Энциклопедический словарь по истории Кубани. Краснодар, 1997.
12. Шевченко Г. Н. Запорожские корни атамана Черноморского казачьего войска Ф. Я. Бурсака и связи его семьи с Украиной. // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 2. Краснодар, 2007.

ІСТОРИЯ ТЕХНІКИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ

УДК 546.831:546.842

Володимир БЛЕЦЬКИЙ,

*доктор технічних наук, професор Полтавського національного
технічного університету імені Юрія Кондратюка*

Костянтин ШПИЛЬОВИЙ,

інженер, ТОВ «Азов–Мінералтехніка»

Леонід ШПИЛЬОВИЙ,

*кандидат технічних наук,
ТОВ «Азов–Мінералтехніка»*

ВНЕСОК ДОНЕЦЬКОГО ХІМІКО–МЕТАЛУРГІЙНОГО ЗАВОДУ В РОЗВИТОК ПРОМИСЛОВОЇ ТЕХНОЛОГІЇ РОЗДІЛЕННЯ ЦИРКОНІЮ І ГАФНІЮ В УКРАЇНІ

Постановка проблеми і стан її вивчення. Розділення досить близьких за властивостями хімічних елементів – цирконію і гафнію, що зустрічаються в природі лише сумісно в цирконових рудах, вперше здійснили Дірк Костер та Дьордь де Хевеші [1]. Але промислове застосування процесів розділення цирконію і гафнію розпочалося лише з середини минулого століття в зв'язку з розвитком атомної енергетики та атомних озброєнь (особливо військово–морських) в індустріально розвинутих країнах. При здійсненні ланцюгових реакцій ядерного розпаду необхідний цирконій «реакторної чистоти» – з мінімальним вмістом гафнію. Цирконій, як і гафній, мають унікальні атомно–фізичні властивості, які дозволяють широко використовувати ці метали в ядерній енергетиці. Із всіх конструкційних металів з високою жаростійкістю та корозійною стійкістю цирконію притаманна найменша величина поперечного перетину захоплення теплових

нейтронів ($0,18 \cdot 10^{-28} \text{ м}^2$), а гафнію – найбільша – $105 \cdot 10^{-28} \text{ м}^2$. Унікальна властивість очищеного від гафнію цирконію – пластичного, ковкого, жаростійкого, тугоплавкого, корозійностійкого металу майже повністю пропускати нейтрони, – зумовила зростання його виробництва в 1950–х роках. Очищений від гафнію металічний цирконій використовується в окремих конструктивних елементах ядерних реакторів, але в основному в якості оболонки, яка захищає ядерне пальне (уран, плутоній) від контакту з теплоносієм. Як відомо, уранове паливо поміщають в порожнисті труби, які називають тепловиділяючими елементами (ТВЕЛ). Із усіх відомих металів для оболонок ТВЕЛів був обраний надчистий, очищений від гафнію цирконій, як такий, що майже повністю пропускає нейтрони.

Гафній же, навпаки, маючи високий показник величини захоплення теплових нейтронів та володіючи високою жаростійкістю, став широко використовуватися як захисний матеріал в атомних реакторах у вигляді стрижнів, за допомогою яких керують тепловою реакцією. Використовується гафній і в захисних пристроях ядерних реакторів від нейтронного опромінення.

У 1950 році у США – найбільшому виробникові цирконію і гафнію, – було вироблено лише 9 т цирконію та декілька кілограмів гафнію реакторної чистоти. Та вже в 1959 році обсяги виробництва досягли 1350 т і 30 т, відповідно [2].

Опубліковано кілька оглядів, присвячених питанням промислового розділення цирконію і гафнію [3–5] та питанням історії становлення і розвитку цієї технології, в тому числі і радянських дослідників [6, 7]. В роботах іноземних авторів мало висвітлені роботи вітчизняних дослідників, а в роботах радянських дослідників відомості про промислову реалізацію технічних і технологічних досягнень досить скупі через високу утаємниченість в колишньому СРСР всього, що пов'язано з озброєннями та атомною енергетикою.

Метою цієї роботи є дослідження внеску Донецького хіміко-металургійного заводу (ДХМЗ) в становлення і розвиток промислової технології розділення цирконію і гафнію в Україні. Для роботи нами залучалися архівні матеріали звітів про виробничу діяльність, звітів про науково-дослідні роботи, які виконувалися науковцями різних організацій та фахівцями заводу.

Виклад основного матеріалу. В повоєнні роки Донецький ХМЗ (до 1958 року – Жданівське цирконове рудоуправління) був єдиним в СРСР виробником цирконового концентрату, діоксиду цирконію та його хімічних сполук, а також металічно-го цирконію. Основних споживачів на той час влаштовувала чистота цирконію, в тому числі присутність в ньому гафнію.

Потреба в металічному цирконію, очищеному від гафнію, яка з'явилася на початку 1950-х років у зв'язку з розвитком атомної техніки, стала поштовхом для широких наукових досліджень проблеми розділення цирконію і гафнію. Розробка економічних і простих технологічних процесів розділення цирконію і гафнію з супутнім отриманням гафнію та його сполук у чистому вигляді стала актуальним завданням для світової промисловості. При цьому саме майбутнє гафнію, перспективи широкого впровадження в різних галузях промисловості з врахуванням таких важливих його властивостей, як тугоплавкість, корозійна стійкість, значна електронна емісія, – залежали від вирішення проблеми його відділення від цирконію методами, що дозволяли отримати дешевий метал.

На початку 1950-х років гафній в СРСР вироблявся в незначній кількості в Українському філіалі державного інституту рідкісних металів (*Укрдірідмет*, м. Одеса) і коштував дуже дорого – близько 200 карбованців за один грам металу [7].

Супутнє вилучення гафнію із цирконового концентрату при виробництві чистого діоксиду цирконію на ДХМЗ мало зробити гафній доступним і дешевим матеріалом.

Основні хімічні і фізичні властивості цирконію і гафнію, та їх сполук є дуже подібними. Саме це було причиною того, що розділення цих двох елементів протягом довгого часу, з моменту відкриття гафнію, залишалося однією з найскладніших проблем хімії і технології рідкісних елементів.

Для розділення цирконію та гафнію до середини 1950-х років було запропоновано багато способів, та жоден з них не був придатним для ефективного промислового використання. Такі відомі методи як дробова кристалізація, дробове осадження, та інші – дозволяли отримати досить повне розділення цирконію і гафнію лише в результаті численних повторюваних операцій [18].

В 1850-ті роки все частіше стали застосовувати методи фізичної хімії, такі як екстракція, ректифікація, іонний обмін, тощо. Ці методи дозволяли здійснити безперервний процес розділення елементів, що дуже важливо для промислового виробництва.

При розділенні методом дробової кристалізації використовують порівняно невеликі відмінності в розчинності окремих сполук цирконію та гафнію: оксихлоридів або оксидбромідів, подвійних оксалатів, сульфатів або флуоридів – з амонієм або калієм [8]. Системи, що містять подвійні флуориди – флуорцирконати (-гафнати) калію і амонію, – були першими застосовані для розділення цирконію та гафнію. При дробовій кристалізації флуорцирконатів калію чи амонію солі гафнію, як більш розчинні, концентруються в маточних розчинах, а солі цирконію – в кристалах, що поступово очищуються від гафнію. Для отримання чистого гафнію із звичайної сировини необхідно провести декілька сотень перекристалізацій. За розробленим в СРСР методом виробництва реакторного діоксиду цирконію і концентратів гафнію [9] перекристалізацією флуорцирконату калію (ФЦК) тонкомелений цирконовий концентрат спікають з кремнефлуоридом калію при температурі 650–700 °С; спечений продукт подрібнюють і вилуговують ФЦК слабкою соляною кислотою при 85 °С, та дають відстоятися. З освітленого розчину при охолодженні кристалізується сіль K_2ZrF_6 , що містить домішки 1,5–2,5 % K_2HfF_6 ; віджаті і промиті водою кристали подаються на дробову перекристалізацію. Проводять по протиструминній схемі 16–18 стадій перекристалізації. Гафній концентрується в маточниках, а цирконій – в кристалах.

Вперше на ДХМЗ дослідні роботи по отриманню діоксиду цирконію (ZrO_2), очищеного від гафнію, за описаним способом багаторазової перекристалізації проводилися в 1953 році. Було виконано два паралельних досліді. Після сьомої перекристалізації вміст гафнію в діоксиді цирконію складав 0,12 %; після дев'ятої – 0,11 %. Отримали 34,5 кг ZrO_2 , очищеного від гафнію [10].

В грудні місяці з цього діоксиду випустили першу партію (17,760 кг) порошку металічного цирконію (під маркою М-43) із зниженим вмістом гафнію (0,17 %).

У 1954 році відповідно до Постанови Ради Міністрів СРСР від 11.02.1954 р. за № 259–124 сс та наказу Міністра кольорової металургії на ДХМЗ покладалося завдання отримати 100 кг металічного цирконію з вмістом Zr 99,6 % та Hf – не вище 0,2 %.

На підприємстві була створена дослідна установка для отримання очищеного від гафнію діоксиду цирконію методом дробової кристалізації флуорцирконату калію (ФЦК). На цій установці було вироблено 55,7 кг металу з вмістом Zr = 99,7 % та Hf = 0,11% [10].

В липні 1954 року на підприємстві введена в дію друга дослідна установка, призначена для виробництва особливо чистого діоксиду цирконію з вмістом гафнію не вище 0,03 %. ФЦК для очищення від гафнію піддавався 16–20 перекристалізаціям. Очищений від гафнію, він осаджувався аміаком і у вигляді гідрооксиду відмивався від флуористих солей. Потім гідрооксид підсушувався та прожарювався. Маточні розчини від попередніх партій передавалися на наступні перекристалізації (крім перших і других), а через сім партій – і крім третіх. Останні дві перекристалізації проводилися на дистильованій воді.

Перші маточні розчини випарювалися і піддавалися кристалізації. Кристали ФЦК об'єднувалися з технічними кристалами, а маточний розчин осаджувався аміаком. Гідрооксид цирконію з вмістом гафнію до 10 % віджимався та складавався.

При перевірці методу, запропонованого інститутом ГИРЕДМЕТ (м. Москва), спочатку не виникало особливих труднощів відносно вилучення гафнію з ФЦК. Але, починаючи з 63-ї партії, вміст гафнію різко зріс і досягнув 0,14 %. Це пояснювалося тим, що маточні розчини при тривалому обігу в циклах перекристалізації збагачуються гафнієм. Виведення з обігу перших та других маточників, та через сім циклів – третіх, було недостатнім [10].

Осадження гідрооксиду цирконію велося спочатку при концентрації 80 г/л K_2ZrF_6 згідно інструкції, розробленої Пепеляєвою Е.А. (ГИРЕДМЕТ). Але практика показала, що при цій концентрації гідрооксид цирконію відмивався від флуору через 110–120 промивок (15–20 днів). До інструкції внесли зміни: концентрація прийнята 20 г/л K_2ZrF_6 , введена періодична про-

мивка гідроксиду 0,5 % аміачною водою. Кількість промивок при цьому скоротилася до 25–30. Вміст флуору коливався в межах 0,2–0,3 %.

Сушка та прожарювання гідроксид у цирконію проводилися в сушильній шафі і лабораторній муфельній печі при 800 °С протягом шести годин.

Так званий «гафнієвий концентрат» з вмістом HfO_2 7–11 % через відсутність технології його подальшої переробки складавався у вологому стані.

На виробництво особливо чистого діоксиду цирконію витратили 4 т спеченого матеріалу, отриманого бригадою ГИРЕДМЕТ та ДХМЗ. З цієї кількості вироблено 1050 кг ФЦК, з яких 530 кг піддали перекристалізації. Отримано 397 кг очищеного від гафнію ФЦК, з якого вироблено 115,6 кг особливо чистого діоксиду цирконію:

Вміст, %						
HfO_2	Fe_2O_3	TiO_2	SiO_2	CaO	F	в.п.п.
0,025	0,027	0,01	0,26	сліди	0,24	0,12

Вихід металу в перші місяці роботи був низьким через великі втрати. Рекомендована ГИРЕДМЕТ технологія не була доопрацьованою. З часом вихід металу зріс і складав за операціями:

- вихід із концентрату в спечений продукт – 78 %;
- вихід при очищенні від гафнію – 76 %
- вихід при осадженні, промиванні і прожарюванні – 88 %
- загальний вихід – 34 %.

В цьому ж, 1954 році на заводі вироблявся метал з діоксиду, отриманого методом хроматографії (адсорбційним).

Адсорбційний метод, в основу якого покладено принцип вимивання великої кількості цирконію в хроматографічній колонці, був розроблений Хансеном і Гуннарсом в 1949 році [11]. Помічено, що силікагель поглинає з розчину чотирихлористого цирконію і гафнію в метанолі переважно гафній. Переважне поглинання гафнію є дуже помітним, що дає можливість добре розділяти ці метали в колонці.

Виробництво очищеного від гафнію оксиду цирконію на ДХМЗ адсорбційним методом розпочалося ще в 1953 році [10] і складалося з двох технологічних процесів: хлорування вихідної сировини та хроматографічне очищення хлориду цирконію від гафнію з наступним отриманням чистого діоксиду, а також супутнім отриманням 7–10 %-го гафнієвого концентрату. Досвід роботи відділення хлорування в 1953 році показав, що запропонована ГИРЕДМЕТ конструкція печі хлорування та конденсаційної системи далеко не забезпечувала нормальної, безперебійної роботи. У січні–лютому 1954 року фахівцями заводу розроблено проект та змонтовано піч нової конструкції, а також частково змінена система конденсації. Нова піч хлорування була розрахована на безперервний режим хлорування.

Вже перший досвід її експлуатації показав, що піч перестала лімітувати роботу відділення хроматографічного очищення. Вона дозволяла отримувати 260 кг хлориду щомісяця (або 51,6 кг чистого діоксиду), що перевищувало можливості хроматографічного відділення в переробці хлориду. Сировиною для виробництва хлориду цирконію були діоксид цирконію, цирконовий концентрат знезалізнений, та баделейт. Всього за час роботи відділення хлорування отримано 477, 5 кг хлориду цирконію. Вилучення складало 77 %, що на 8 % (абс.) перевищувало показники 1953 року.

Відділення адсорбції стало до ладу тільки в середині квітня через його непристосованість для роботи в зимовий час. До середини липня відділення було оснащено чотирма скляними агрегатами, які склалися з 16 скляних труб діаметром 78 мм, та довжиною три метри кожна.

Потужність відділення, яка складала в 1953 році 11 кг очищеного діоксиду на місяць, в 1954 році досягла 20 кг за рахунок зростання вмісту ZrO_2 в розчинах, що йшли на очищення, з 3 кг до 4,5 кг, при попередній нормі завантаження силікагелю – 27 кг. Але стабільності в роботі відділення хроматографії ще не було – ступінь очищення та вилучення коливалися через нестабільність адсорбційної ємності силікагелю. *Укрдірідмет* (м. Одеса) рекомендував застосувати силікагель марки АСМ як такий, що мав на той час найбільшу адсорбційну ємність. На ДХМЗ були проведені дослідження з силікагелем марки АСМ та

АСК, але позитивних результатів з очистки не отримали. Практика роботи показувала, що необхідна методика для визначення адсорбційної ємності силікагелю перед його завантаженням в агрегати. Методика *Укрдірідмету* не відповідала потребам виробництва, так як не давала кількісної характеристики адсорбційної ємності.

У середині липня на заводі зібрали та запустили в роботу агрегат з вінілплатових труб. Агрегат складався з трьох труб діаметром 125 мм, довжиною 2,8 м. Перші досліди на новому агрегаті не дали позитивних результатів. Вилучення, а отже і продуктивність агрегату, були дуже низькими.

За рік роботи дослідної установки вироблено 86,842 кг ZrO_2 з середнім вмістом гафнію 0,11 %. Одночасно отримали 2,5 кг 15 %-го гафнієвого концентрату. Вилучення при хлоруванні складало 77 %, а при переробці хлориду до очищеного діоксиду – 37,5 % [10].

Для стабільного забезпечення сировиною зростаючого випуску порошку цирконію, очищеного від гафнію, необхідно було до 1 травня 1955 року пустити в експлуатацію на ДХМЗ дослідний цех. Протягом року треба було уточнити порядок виведення маточних розчинів, оптимальні умови проведення операцій осадження та промивання гідроксид у цирконію, освоїти випуск гафнієвого концентрату з технічного гідроксиду.

Та пуск дослідного цеха було зірвано, план року по виробництву порошку М-43 не виконано. За 1955 рік вироблено лише 357,7 кг особливо чистого діоксиду цирконію з середнім вмістом:

Вміст, %						
HfO ₂	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	SiO ₂	CaO	F	п.п.п.
0,035	0,012	0,01	0,21	сл.	0,16	0,23

Дослідні роботи в 1955 році з отримання гафнієвого концентрату проводилися в двох напрямках. За схемою, розробленою *ГИРЕДМЕТ*, концентрат отримували наступним чином: перші і другі маточні розчини, отримані в результаті перекристалізації ФЦК, випарювалися до 1/6 вихідного об'єму. Гарячий розчин зливався на кристалізацію. Кристали ФЦК, отримані в ре-

зультаті кристалізації, об'єднувалися з товарним ФЦК, а маточні розчини осаджувалися водним розчином аміаку. Віджятий гідрооксид з відомим вмістом суми (Zr+Hf) вважався готовою продукцією. За час роботи дослідної напівпромислової установки з виробництва особливо чистого діоксиду з липня 1954 року з відходів вироблено 103,7 кг гафнієвого 5 %-го концентрату.

За схемою фахівців ДХМЗ (Шапіро А. І., Долгушин Д. С.) концентрат гафнію у вигляді сульфат-цирконілу отримували наступним чином: технічний гідроксид цирконію, отриманий осадженням маточних розчинів, розчинявся у сірчаній кислоті. У відфільтрований розчин знову вводили сірчану кислоту для висолювання кристалів сульфат-цирконілу.

У деяких випадках кристали розчинялися і осаджувалися розчином аміаку. Досліди показали, що лише у 25 % випадків вміст гафнію в концентраті перевищував 5 %. *Укрдірідмету* була відправлена дослідна партія концентрату у вигляді сульфат-цирконілу з вмістом гафнію більше 3,5%. В такому вигляді концентрат був більш придатним для наступної переробки.

Для вдосконалення технології виробництва особливо чистого діоксиду на підприємстві проводилися дослідні роботи. Так, було доведено, що накопичення домішок не відбувається при перекристалізації лише в тому випадку, якщо вивід третіх маточників здійснювати через три цикли на четвертий (за інструкцією *ГИРЕДМЕТ* – через шість, на сьомий).

Досліди по уточненню оптимального температурного режиму охолодження розчинів показали, що при кінцевій температурі охолодження 16–24 °С вміст гафнію в перекристалізованому флуорцирконаті калію не перевищував 0,02–0,05 %.

Проводилися також роботи по визначенню оптимальної концентрації розчинів ФЦК, які направляються на осадження. Відмивка особливо чистого гідрооксиду від солей флуору була найтривалішою операцією. Тому були проведені дослідні роботи по отриманню гідрооксиду з менш концентрованих розчинів – 10 г/л та 5 г/л K_2ZrF_6 . У зв'язку з отриманими позитивними результатами з червня місяця концентрація ФЦК, який йшов на осадження, знижена до 10 г/л.

У відповідності з наказом Міністра кольорової металургії № 7-сс від 23.01.56 р. підприємство мало виробити 50 кг гафнію

в 5 %-му концентраті. Було випущено 51,38 кг гафнію. Діоксид цирконію, очищений від гафнію, вироблявся дослідним цехом в промислових масштабах. Він відрізнявся тим, що містив в помітній кількості калій. В 1955 році, коли діоксид вироблявся в великих обсягах на напівпромисловій дослідній установці, відмивання гідроксиду цирконію від флуору здійснювалось великою кількістю дистильованої води 30-ти кратною декантацією. Введений в дію в 1956 році дослідний цех здійснював відмивання чотирикратною аміачною репульпацією. В результаті діоксид хоч і містив флуор в межах внутрішніх кондицій, але не був вільним від калію.

З травня 1956 року спеціалістами ДХМЗ разом з бригадою *ГИРЕДМЕТ* проводилися роботи по опробуванню апаратури, відпрацюванню технологічної схеми виробництва особливо чистого діоксиду в дослідному цеху. Виявилася непридатність значної частини обладнання та окремих вузлів установки. Була проведена кропітка робота по заміні обладнання, комунікацій.

Супутнє вилучення гафнію здійснювалось протягом всього року. В результаті отримано 58,95 кг гафнію (з них товарного 23,07 кг) в 5 % концентраті. Отримано 12 366 кг особливо чистого діоксиду цирконію з вмістом гафнію менше 0,05 %.

Разом з *ИОНХ АН УРСР* (проф. Шека І. А.) фахівцями підприємства проведені досліді по осадженню особливо чистого гідроксиду розчином NaOH для повнішого відмивання від флуору. Отримали кращі результати по вмісту флуору, ніж при осадженні аміаком. Але вміст кремнію при цьому виріс у 4–4,5 рази проти допустимого рівня за технічними умовами.

Для скорочення тривалості упарювання та економії пари маточні розчини після перекристалізації випарювалися до 0,25 вихідного об'єму, після чого вводився хлористий калій. Після усереднення і відстоювання з упареного розчину кристалізацією виділявся ФЦК. Вторинні маточні розчини оброблялися аміаком з отриманням гафнієвого концентрату із вмістом до 7 % Hf_2O [10].

В 1957 році наказом Міністра кольорової металургії Донецькому ХМЗ разом з *ГИРЕДМЕТ*, *ДСПІ-1* та *МИТХТ* ім. Ломоносова (м. Москва) запланована організація в напівпромислових умовах супутнього вилучення гафнію при переробці цирко-

нієвих концентратів, і отримання зразків гафнію. Планувалося отримати багаті гафнієві концентрати (можливо і HfO_2) на іонообмінній установці по методу *ГИРЕДМЕТ*.

Метод йонного обміну першими описали Стріт і Сіборг [12] в 1948 році. Розділення цирконію і гафнію цим методом базується на різній здатності іонів цих елементів адсорбуватися на іонообмінних смолах. В водних розчинах цирконій і гафній присутні у вигляді катіонів або входять до складу комплексних аніонів. Внаслідок цього для розділення можна використовувати як катіонообмінні, так і аніонообмінні смоли.

Завдяки поєднанню цінних властивостей, притаманних синтетичним смолам – висока обмінна ємність, хімічна та фізична стійкість, швидкоплинність та оборотність обмінних реакцій, – відбулося швидке розширення сфер застосування іонообмінних реакцій. Виявилася перспективність методів йонного обміну завдяки їх принциповій простоті, та можливості організації безперервного процесу. Особливо широке застосування з цього часу у всіх галузях науки і техніки знайшов іонний обмін на катіонообмінних синтетичних смолах. Іонообмінним методом можна було отримати за одну операцію чистий цирконій і чистий гафній, але вилучення металів було невисоким. Цей метод був малопродуктивним.

Процес йонного обміну на синтетичних смолах вітчизняного виробництва вивчався в ряді робіт [13–15]. Але результати робіт показали малу придатність вітчизняних катіонітів, які були на той час, для розділення цирконію та гафнію. Причина – недостатня обмінна ємність та мала селективна здатність їх по відношенню до іонів цирконію і гафнію.

В кінці 50–х років на вітчизняному ринку з'явилися нові катіонообмінні смоли, наприклад КУ–2, на яких отримані задовільні результати при розділенні рідкісних земель, цирконію, гафнію та інших елементів.

Процес аніонного обміну вивчався на той час мало, так як лише в середині 50–х років з'явилися непогані аніоніти.

В 1958 році на ДХМЗ була змонтована установка для виробництва діоксиду гафнію іонообмінним методом за технологічною схемою *ГИРЕДМЕТ*. В технології застосовувалась катіонообмінна смола КУ–2. В грудні проведено один цикл та отри-

мано 43,9 грами HfO_2 з вмістом 99,5 %. Пряме вилучення в діоксид складало 58 % від вихідного [10].

В жовтні–листопаді 1958 р. разом з бригадою *ІОНХ АН УРСР* під керівництвом проф. Шеки І.А. проводилася робота по отриманню багатих концентратів з вмістом 50–60 % гафнію (по відношенню до цирконію) куперфероновим методом. Куперфероновий метод виявився мало придатним як окремий метод виробництва сполук гафнію, але став хорошим доповненням іонообмінного методу в якості попередньої операції.

Дослідним цехом в 1958 році вироблено 15597,4 кг особливо чистого діоксиду цирконію з вмістом гафнію менше 0,05 %. В якості супутньої продукції отримано 45 кг товарного гафнію в 5 %–му концентраті.

В 1959 році разом з інститутами *ГИРЕДМЕТ*, *ЦНИГРИ*, *ІОНХ УРСР*, *МИТХТ* ім. Ломоносова, *МИКМ* ім. Калініна, *УПИ* (м. Свердловськ) проводилася науково-дослідна робота по створенню, вдосконаленню і освоєнню технології розділення цирконію і гафнію екстракцією, іонообмінним і куперфероновим методами.

Екстракція неорганічних речовин – це процес вилучення кислот і сполук металів в органічні розчини, що не змішуються з водою, незалежно від умов, необхідних для здійснення цього процесу, та характеру сполук, що утворюються в органічній фазі. Екстракція дозволяє отримати дуже чисті продукти та є високоефективним безперервним процесом, що легко контролюється і управляється.

Для розділення цирконію і гафнію успішним виявилось застосування три-і-бутилфосфату (ТБФ), який раніше знайшов місце в промисловому розділенні продуктів ядерного поділу і отриманні радіоактивних ізотопів [16]. Метод екстракції ТБФ вперше розробили і застосували в промисловості у Франції завдяки виявленню властивостей цирконію екстрагуватися *n*-трибутилфосфатом з розчинів нітрату і хлориду цирконію, що містять домішки.

Екстракції піддавалися азотнокислі розчини. ТБФ розбавлявся уайт-спіритом та містив 50 % ТБФ і 1,6 моль/л HNO_3 . Склад водної фази був 6 М по нітрат-йону та 2,5 М по азотній кислоті. Цирконій, що перейшов в органічну фазу, містив 0,1 %

HfO_2 (вміст у вихідному – 2 %). Автори проводили додаткове очищення промиванням органічної фази сумішшю 2,5 М розчину HNO_3 та 3,5 М розчином нітрату натрію.

Дослідження екстракції азотнокислих розчинів цирконію (гафнію) газовими та бензолними розчинами ТБФ проводилося в *Академії Наук УРСР* [17]. За одну екстракцію було досягнуто збіднення розчинів гафнієм в 10–12 разів та збагачення гафнієм окису, виділеного з водної фази, в 2–3 рази. Вивченням умов розділення цирконію і гафнію з застосуванням ТБФ займалися різні організації, де також отримані були позитивні результати. Але промислове використання цього методу стримувалося дефіцитністю та високою вартістю ТБФ.

В 1960 році на ДХМЗ змонтована та випробувана установка для виробництва діоксиду цирконію, очищеного від гафнію, методом екстракції ТБФ, та отримані позитивні результати.

В наступні роки в цехах заводу проводились дослідні роботи з метою вдосконалення апаратурних схем технологічних процесів, та підвищення техніко-економічних показників у виробництві ФЦК і діоксиду цирконію, очищеного від гафнію.

Дослідна робота по розділенню цирконію і гафнію куперфероновим способом за методикою *ІОНХ АН УРСР* показала, що можливо отримати гафнієвий концентрат з вмістом HfO_2 40–50 %. Переробка куперферонового концентрату іонообмінним методом за методикою *ГИРЕДМЕТ* дозволила отримати концентрат з вмістом HfO_2 майже 60 %.

Проводилися також роботи по розділенню цирконію та гафнію іонообмінним методом за методикою *Одеського філіалу ІОНХ АН УРСР*. Отримані багаті гафнієві концентрати, але HfO_2 отримати не вдалося.

Вдосконалення іонообмінного методу розділення цирконію і гафнію за методикою *ГИРЕДМЕТ* дозволило отримати діоксид гафнію з вмістом більше 99 % [10].

Проводилися дослідні роботи по отриманню чистого HfO_2 методом висолювання NaCl .

В 1961–62 рр. на підприємстві проводилися НДР по розділенню цирконію та гафнію екстракційним методом. В напівпромислових дослідках отримано концентрат з вмістом HfO_2 від 35–40 % до 90–98 %.

В 1962 році проводилися випробування екстракційного способу виробництва ZrO_2 та HfO_2 на дослідно–промисловій установці, розробленій *МИТХТ* (м. Москва). Було вироблено 3462 кг особливо чистого діоксиду цирконію з очищених кристалів ФЦК. Вироблено також 31,9 кг HfO_2 з вмістом 84,2 % з 5 %-ого гафнієвого концентрату.

Вперше в цьому році з 60 %-го гафнієвого концентрату вироблено 15,2 кг діоксиду гафнію з вмістом HfO_2 – 84,2 %.

В 1963 р. на заводі продовжувалося виробництво ФЦК, очищеного від гафнію, як сировини для виробництва особливо чистого діоксиду цирконію, а також збагачений по гафнію (5–10 %) гідрооксид цирконію, з якого іонообмінним способом отримували HfO_2 та оборотний продукт – гідрооксид цирконію. Гафнієві концентрати перероблялися на HfO_2 – сировину для виробництва металічного гафнію.

Дослідний цех № 2 заводу випускав багатий концентрат гафнію (60 %) та діоксид цирконію, очищений від гафнію. Ця продукція вироблялася екстракцією із хлороксиду цирконію та слугувала сировиною для виробництва HfO_2 і металічних порошків цирконію і гафнію. Отримано 268 кг 60 %-ого концентрату гафнію та 5249,4 кг діоксиду цирконію, очищеного від гафнію. З концентратів з вмістом 60–70 % HfO_2 (в суміші з $Zr(Hf)O_2$) отримано 4,6 кг HfO_2 .

В 1963 році було завершено промислове впровадження технології виробництва багатого концентрату гафнію екстракцією трибутилфосфатом з азотно-соляних розчинів, і особливо чистого діоксиду цирконію. Освоєна технологія була більш економічною в порівнянні з технологією іонообмінного розділення Zr і Hf з бідних концентратів, та флуорцирконатного методу очистки цирконію від гафнію. Річна економія склала 58,8 тис. руб.

Але творча, дослідницька робота колективу заводу, його співпраця з науково-дослідними організаціями по вдосконаленню вже добре налагодженого виробництва не припинялася до його зупинки в 1979 році.

Так, в 1964 році виконана НДР «Розробка технології екстракційного розділення металів в сірчаноокислому середовищі». Мета роботи – перевірка можливості використання інших видів сировини і виробничих розчинів для екстракції, очищення про-

мислових продуктів від домішок титану і алюмінію, освоєння безперервного процесу екстракції.

Перевірка лабораторних досліджень по знефлуоренню гідрооксиду у виробничих умовах дала позитивні результати. Після сульфатизації отримано хлороксид з вмістом суми оксидів Zr і Hf 36 %. Діоксиду гафнію в цій сумі було близько 5 %, іонів флуору 0,05 %. На ящикових екстракторах відпрацьовані операції насичення органіки азотною кислотою протитечійним методом – було проведено протитечійне збагачення твердофазних рафінатів.

Заміна розчинника о-ксилолу гасом в екстракційному виробництві 60 %-го гафнієвого концентрату досліджувалася з метою вивчення можливості застосування гасу як розчинника, його впливу на коефіцієнт розділення Zr та Hf, та витрат азотної кислоти. Застосування гасу значно зменшувало токсичність органіки, дещо покращувало розділення металів, та обумовлювало економію азотної кислоти, і взагалі витрат. Технологія введена у виробництво 60 %-го гідрооксиду гафнію екстракційним способом.

На підприємстві вивчалися також методи збагачення гідрооксиду гафнію. За одним з них збагачення здійснювалося безпосередньо з 60 %-го гідрооксиду гафнію шляхом твердофазної екстракції при Т:Р = 1:4 та кислотності органіки 130 г/л. Вдалося довести вміст гафнію таким шляхом до 90 % в сумі окислів.

За іншим способом з 60 %-го гідрооксиду отримували хлороксид, який потім збагачували шляхом твердофазної екстракції. Збагачення проходило до 92–94 % HfO₂ з сумою оксидів до 100 г/л. Цей рафінат шляхом протитечійної екстракції на ящикових екстракторах легко доводився до 99 % HfO₂.

У 1965 році перевірено декілька варіантів технологічних схем з метою визначення оптимальних режимів виробництва багатого гафнієвого концентрату. Перевірена можливість промивки органічної фази сірчанокислими розчинами, повне «висолування» в органічну фазу суми діоксиду цирконію та гафнію різними хлоридами, можливість роботи з більш концентрованими ТБФ в розчиннику.

В цьому році повністю була освоєна технологія безперервного протитечійного збагачення гафнієвих концентратів на ящиккових екстракторах.

Виробництво HfO_2 в 1966 році здійснювалося цехом №1 переробкою гафнієвого концентрату іонообмінним методом:

- гафнієвий концентрат розчинявся сірчаною кислотою в сталевому реакторі з гумовим футеруванням;
- іонообмінне розділення металів в 5–ти вінілпластових колоннах діаметром 0,3 м та висотою 3 м, заповнених катіонітом КУ–2;
- очищення гідроксид у гафнію від домішок та прожарювання в трьох лабораторних муфелях.

Виробництво гафнієвого концентрату полягало в переробці хлороксиду цирконію екстракційним розділенням металів на гідроксид цирконію з вмістом HfO_2 менше 0,05 % по відношенню до суми $\text{ZrO}_2 + \text{HfO}_2$, та гідроксид гафнію (так званий 60 %-ий концентрат гафнію) з вмістом від 40 до 60 % HfO_2 . Основне обладнання – екстрактор ящикковий восьмиступеневий, реактори емальовані, та нутч–фільтри. Прожарювання гідроксиду цирконію з отриманням ZrO_2 здійснювалося в муфельній печі з площею поду 3 м².

Для вдосконалення технології екстракційного розділення цирконію і гафнію в 1966 році проведена дослідна робота по регенерації органіки. Органіка, що складалася з суміші 50 % ТБФ та 50 % гасу, після 30 циклів втрачала частково свої властивості. Для їх відновлення в лабораторних та промислових умовах перевірена схема:

- дворазова обробка органіки 7н сірчаною кислотою при співвідношенні об'ємів органіки і кислоти 1:0,5;
- одноразове промивання органіки водою при співвідношенні 1:1;
- дворазове промивання органіки 5 % розчином соди при співвідношенні $V_0:V_p = 1:0,5$;
- дворазове промивання органіки водою при співвідношенні $V_0:V_p = 1:1$.

Регенована таким чином органіка придатна для подальшої роботи і витримувала ще 15 повних циклів. Екстракційна установка в 1966 р. працювала ритмічно з продуктивністю

3,6 кг/добу. Ящикові екстрактори, виготовлені з оргскла, відпрацювали близько 7 500 годин.

Зростання випуску ZrO_2 , очищеного від гафнію, було забезпечено завдяки реконструкції екстракційного відділення. Додатково встановлені два емальовані реактори ємністю 1200 л, та збірник ємністю 1000 л, а також збудована двомуфельна прожарувальна піч.

З 1967 року завод став переробляти цирконовий концентрат Верхньодніпровського гірничо-металургійного комбінату в зв'язку з консервацією власного родовища цирконових руд. Відходи цієї переробки були вторинними видами сировини: хлороксид цирконію (гафнію) – вихідна сировина для виробництва гафнієвої продукції, гідрооксид цирконію – сировина для виробництва ZrO_2 екстракційного і ZrO_2 , очищеного від гафнію. У виробництві гафнієвого концентрату та гідрооксид у цирконію методом екстракційного розділення (переробка хлороксиду цирконію) з метою збільшення випуску гафнієвого концентрату в 1967 році здійснили заміну двох ящикових 4-х ступеневих екстракторів з оргскла на 8-ступеневий екстрактор з титану; впровадили метод двостадійного розчинення хлороксиду цирконію (продуктивність зросла на 20 %). Була здійснена також технологія регенерації азотної кислоти 3н сірчаною кислотою, що дозволило знизити витрати реактивної HNO_3 на 35,2 % у порівнянні з 1966 роком.

В цьому році проведена науково-дослідна робота по отриманню багатих гафнієвих концентратів при реекстракції органічної фази шляхом подвійного розчинення хлороксиду цирконію з виключенням з технології операції виведення I і II промислових вод, які раніше виводилися через низький вміст в них гафнію. Технологія впроваджена у виробництво, що дало можливість підняти продуктивність екстракційного відділення, тобто виробництво багатого гафнієвого концентрату, приблизно на 20 %.

За планом впровадження передової технології, затвердженим Головтитанрідметом, на ДХМЗ в 1967 р. планувалося впровадити екстракційний спосіб отримання ZrO_2 з супутнім вилученням гафнію. На відміну від існуючого на заводі виробництва діоксиду цирконію, очищеного від гафнію методом

дробової кристалізації ФЦК, передбачалося впровадити новий спосіб, заснований на екстракційному розділенні діоксиду цирконію та гафнію, що містилися у вихідній сировині – хлороксиду цирконію.

У 1968 році проведена реконструкція дільниці екстракції з метою підвищення її потужності для випуску супутньої продукції – діоксиду цирконію, очищеного від гафнію. Виготовлено і змонтовано 12-ти ступеневий ящиковий екстрактор, що дало змогу більш глибокого розділення діоксиду цирконію і гафнію. Збудовано новий вузол осадження гідрооксиду цирконію і дві муфельні печі для її прожарювання з метою отримання діоксиду Zr, очищеного від гафнію. Змонтована установка для перевірки технології отримання хлороксиду цирконію, збагаченого по гафнію, з відходів виробництва ФЦК.

В 1969–70 рр. проводилася науково–дослідна робота з *МІТХТ* ім. Ломоносова «Розробка і впровадження екстракційної технології отримання 80–90 %-го гафнієвого концентрату та ZrO_2 без гафнію, придатного для виробництва чистого цирконієвого порошку».

В 1970 році разом з *ГИРЕДМЕТ* проведена дослідно–промислова перевірка екстракційного вилучення гафнію з сірчанокислих розчинів при виробництві сульфатоцирконату. Встановлена принципова можливість вилучення гафнію з таких розчинів.

Заводською науково–дослідною лабораторією проведена робота по отриманню 99 % гафнієвого концентрату методом твердофазної екстракції.

В 1971 році колективом заводу разом з *ІОНХ АН УРСР* відпрацьована технологія виробництва діоксиду цирконію, придатного для виробництва порошку металічного цирконію заданої якості, із сірчанокислих розчинів, які отримували при регенерації органічної фази в процесі екстракційного розділення цирконію і гафнію. Отримані результати, що свідчили про переваги цього методу над сульфатно–флуоридним методом, прийнятим на ДХМЗ. В напівпромислових умовах отримана дослідна партія ZrO_2 .

Заводською дослідною лабораторією проведені роботи по вдосконаленню технології виробництва гафнієвого концентрату.

Були встановлені умови послідовної реекстракції гафнію і цирконію з органічної фази протитечійним методом, умови регенерації і насичення органічної фази. Це дозволило провести реконструкцію дільниці екстракційного розділення цирконію та гафнію, та перейти на екстракційний метод виробництва HfO_2 , відмовившись від малопродуктивного іонообмінного.

В 1974 році за договором з *ГИРЕДМЕТ* проводилася НДР «Вдосконалення екстракційної схеми розділення гафнію і цирконію з метою повнішого вилучення цінних компонентів». Вивчалася можливість екстракційного вилучення гафнію з різних розчинів цирконового виробництва: сульфатних, хлоридних, азотнокислих.

Науково–дослідною лабораторією заводу в 1974 році розроблена і перевірена в напівзаводських умовах технологія очищення гафнієвого концентрату від цирконію методом протитечійної екстракції на 12–ти ступеневому ящиковому екстракторі. Впровадження технології мало призвести до зростання прямого виходу гафнію з хлороксиду. В цьому ж році впроваджено процес регенерації екстрагента і збагачення гафнієвого концентрату на 12–ти ступеневому екстракторі, що дозволило підвищити вилучення гафнію в діоксид гафнію на 2 % (абс.) в порівнянні з фактичними даними 1973 року.

Висновки

Таким чином, зусиллями радянських, зокрема, українських вчених, в стислі строки вдалося створити нові, в чомусь оригінальні, технології розділення цирконію і гафнію, що дозволило забезпечити збройні сили та атомну промисловість СРСР важливими конструкційними матеріалами. Впровадження цих технологій, їх вдосконалення і заміна відбувалися у відповідності з вимогами часу.

Донецький ХМЗ в цей час був єдиним в країні виробником цирконієвої та гафнієвої продукції, експериментальною базою для розвитку нових технологій і техніки. Фахівцями заводу, його колективом зроблено неоціненний внесок в становлення атомної промисловості СРСР та України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Coster D., Hevesy G. *Ber. deut. chem. Ges.* – 1923. – № 56. – С. 1503–1508.
2. Каганович С. Я. Цирконий и гафний: Изд. АН СССР, 1962. – 182 с.
3. Миллер Г. Л. Цирконий: Пер. с англ. – М.: ИЛ, 1955. – 391 с.
4. Металлургия циркония. Под ред. Ластмена Б. и Керза Ф.: Пер. с англ. – М.: ИЛ, 1959. – 419 с.
5. Металлургия гафния. Под ред. Томаса Д. Е. и Хейса Е. Т.: Пер. с англ. – М.: ИЛ, 1967. – 308 с.
6. Комиссарова Л.Н., Плющев В. Е. Успехи химии. – 1957. – № 25. – С. 1197–1204.
7. Винаров И. В. Современные методы разделения циркония и гафния // Успехи химии. – 1967. – т. XXXVI, вып. 7. – С. 1244–1269.
8. Hopkins B. S. Chapters in the Chemistry of the Less Familiar Elements // Champaign. – 1939. – Vol. II. – С. 78–87
9. Сажин Н. П., Пепеляева Е. А. – В кн.: Технология производства материалов, используемых в атомной промышленности // Материалы 9-й конференции по мирному использованию атомной энергии. Женева 8–20 августа 1955 г. М., 1958. – Т. 8. – С. 647–650.
10. Щорічні звіти по виробничій діяльності Донецького хіміко-металургійного заводу (1953–1978 р.р.). Архів ДХМЗ.
11. Hansen R. S., Gunnar K. *J. Am. Chem. Soc.* – 1949. – № 71. – С. 4158–4166.
12. Street K., Seaborg G. T. *J. Am. Chem. Soc.* – 1948. – № 70. – С. 4268–4274.
13. Усовершенствование существующих и опробование новых методов получения двуокиси циркония без примеси гафния и получение двуокиси гафния: Отчет о НИР / ГИРЕДМЕТ. – ИРМ № 01688. – М., 1957. – 147 с.
14. Коровин С. С. и др. Изв. ВУЗ. Химия и химическая технология. – 1962. – № 5. – С. 231–240.
15. Резник А. М., Розен А. М., Коровин С. С., Апраксин И. А. – Радиохимия. – 1963. – т. 5, вып. 1. – С. 49–59
16. Юре Ж., Сен-Жам Р. Химия ядерного горючего: М.: Госхимиздат, 1956. – 516 с.
17. Шека И. А., Войнович Б. А. Журнал неорганической химии. – 1956. – № 1. – С. 964–972.
18. Дробная кристаллизация: Справочник химика. //Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.xumuk.ru/bse/919.html>

ФІЛОСОФІЯ

ББК 60.54 УКРя73

Віталій БЛЕЦЬКИЙ,

кандидат філософських наук, доцент

Донецького національного університету імені Василя Стуса
(Вінниця, Україна)

ВІТЧИЗНЯНІ СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ XVII – КІНЦЯ XVIII ст. ТА ЇХ ВПЛИВ НА РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

У статті розглянуто нові тенденції у вітчизняному соціально-культурному просторі XVII – XVIII ст. які потужно стимулювали розвиток становлення української нації, зокрема, її нових атрибутів – літературної мови, зрілої історіографії, протосоціології. Показано, що у цей час пізня вітчизняна протосоціологія переживає свій розквіт – вона є тематично спільною з європейською наукою, але аналізує вітчизняний соціальний фактаж і розробляє відносно нього соціологічні прогнози.

Ключові слова: протосоціологія, Україна, XVII – XVIII ст., фактори націєтворення.

Постановка проблеми і стан її вивчення. Культура, релігійна ідеологія і наука України протягом тривалого часу зберігають спадкоємність концептуальних ознак. Високий освітньо-науковий, культурно-духовний рівень і потенціал, певна етнокультурна відкритість, здатність інтегрувати ідейно близькі культурні досягнення інших народів, швидко утворювати зрілі демократичні суспільні інститути, еліту є загальними характерними рисами українського соціуму, які простежуються з часів Київської Русі. Крім цього, традиційним і усталеним ідеологічним тлом життя українців з Києворуської доби була православна релігія, яка мала якість потужного інституту консолідації народу, організації його на спротив зовнішній культурній експансії.

Саме завдяки цим особливостям українська культура виявилася життєздатною, збереглася і прогресувала впродовж багатьох століть всупереч суворим умовам існування. Соціокультурні процеси на теренах України-Русі і, пізніше, України є предметом досліджень широкого кола авторів і відображені, зокрема у [1-5, 7].

Мета статті: 1. Простежити нові тенденції у вітчизняному історико-культурному процесі у XVII – XVIII ст. 2. Віддзеркалити роль Конституції Пилипа Орлика як показника розвитку національної свідомості. 3. Проаналізувати в контексті націотворення становлення української літературної мови і соціологічної проблематики.

Виклад основного матеріалу.

1. Розвиток національної свідомості відбувався у прямій залежності від гніту зовнішньоекономічного, політичного, релігійного характеру, який, починаючи з XVII ст. не слабнув, а збільшувався. Якщо ж суб'єкт репресій – індивідуального, колективного чи державного рівня – був представником іншого етносу, конфесії (а так, як правило, і було), то це посилювало динаміку національних почуттів.

Новою важливою тенденцією соціокультурного життя в Україні XVII – XVIII ст. є активний розвиток особливої *світської* верстви населення, яка мала змогу активно опікуватися духовним виробництвом.

Це призводить до того, що крім різноманітних релігійно-просвітницьких, фольклорних, етико-філософських граней вітчизняної культури, розвиваються нові – гуманітарно-наукові. Вчені, виховані колегами, Києво-Могилянською, Острозькою академією, навчальними закладами Європи, прагнули проаналізувати історичне минуле нашого народу, чим започатковували *новий напрям науки – історіографію*.

Спроби такого аналізу втілювалися у історико-публіцистичних, історико-політичних та історико-етнографічних працях: літописах (Київський, Острозький, Межигірський, Львівський, Добромильський, Густинський та ін.), у тому числі так званих „козацько-старшинських”, а також хронікальних оглядах, мемуарах, щоденниках. У цих документах загалом спо-

стерігається перехід до науково виваженої історіографії – зосередженого і детального змалювання *конкретних подій* – початків козацтва, уній, дипломатичних відносин, угод, окремих військових акцій, свят тощо.

З урахуванням вищевказаних тогочасних соціокультурних і міжнародних реалій, знання власної історії було надзвичайно важливим для обґрунтування і захисту інтересів автохтонної культури, яка дедалі більше зазнавала репресивного впливу. І серед найбільш інтелектуальних верств нашого народу існував високий попит на такого роду дослідження. Розглянемо деякі з них, а також їх авторів докладніше.

Козацькі („козацько-старшинські“) літописи – умовна назва ряду історичних творів, присвячених козацьким війнам. Літописи є додатковим підтвердженням переходу української гуманітаристики на більш високий, ніж раніше, теоретичний рівень сприйняття історичного процесу, самоусвідомлення. Серед авторів цих праць були такі видатні персоналії, як Григорій Грабянка, Самійло Величко. Загальна характерна риса документів цього роду – ідеологічне та прагматичне забарвлення, мета виховання у читача почуття патріотизму.

Григорій Грабянка навчався у Києво-Могилянській колегії, був полковником, полковим суддею, виявляв неабияку громадську мужність, виступаючи проти сваволі царських “комісарів”. Життя закінчив у петропавлівських казематах Петербургу разом з гетьманом Павлом Полуботком. У його “Літописі гадяцького полковника Григорія Грабянки” переплелися історична оповідь, виклад документів, свідчень, їх авторська інтерпретація. Загальне спрямування “Літопису” – демонстрація ідейного відстоювання незалежності України широкими верствами населення.

Цей документ містить добре впорядкований і детальний соціальний фактаж, відкриває можливість вивчення вітчизняних (козацьких) соціальних традицій, занять, позицій, інтересів, мотивації тощо. Грабянка розглядає родовід козаків і русів, Київську Русь ототожнює з Україною, підкреслює їх генетичний зв’язок. Тут також характеризуються і аналізуються відомі українські і зарубіжні військово-політичні, релігійні діячі.

Самійло Васильович Величко – випускник Києво-Могилянської академії, поліглот, походив з козацької сім'ї, служив у Генеральній канцелярії, займався педагогічною роботою. Головними творами є “Сказание о войне казацкой с поляками через Зеновия Богдана Хмельницкого...” (назва не авторська), а також “Космографія”. Книги написані для *широкого загалу читачів* “простим стилем і козацьким”. Заслугою автора є одна з перших спроб подати історичні факти *системно*. С.Величко розглядав історичну науку як найважливіший засіб виховання наступних поколінь, зняряддя звеличення батьківщини славою предків. Автор *чи не вперше в українській історіографії формував її методологію* як сукупність таких принципів:

- прагнення до повноти охоплення описуваних процесів;
- використання багатьох джерел – для дотримання плюралістичного підходу опису подій;
- введення аналітико-компаративного (порівняльного) підходу до подання і відбору матеріалів;
- врахування суб'єктивних оцінок авторів історичних матеріалів – як перешкоди їх об'єктивності;
- намагання прослідкувати причинно-наслідковий зв'язок між подіями, а не просто викладати історичний фактаж.

У соціологічному контексті ця методологія є надзвичайно цікавим інтелектуальним феноменом, який додатково підтверджує наявність зрілості тогочасних форм і способів теоретичного пізнання, якими активно послуговувалися на українських теренах.

Зокрема зазначимо, що Самійло Величко розглядав право українського народу на свободу як природне, одвічне, дане Богом, а постаті деяких гетьманів, зокрема Б.Хмельницького – як боронителя цього природного права.

Історія Русів – видатний історичний доробок, написаний через 100 років після Переяславської Ради. Автор його невідомий, серед імовірних називаються: архієпископ **Г.Конинський**, князь **О.А.Безбородько**, **Г.А.Полетика** та ін.

При написанні цього документу автори використали архівні документи, перекази, мемуари. У „Історії” характеризуються риси, притаманні українському менталітету. Зокрема наголошу-

ється, що українці не знали самодержавної (монархічної диктаторської) влади і сприймали її як невластиву їм, чужорідну. Таким чином боротьба проти московського царату, зокрема під проводом гетьмана І.Мазепи, визначалася цілком справедливою.

“Історія Русів” є соціологічно значимим документом, який показує, наскільки прискорено відбувався процес національного, політичного, ідеологічного самоусвідомлення українського народу як “*нації*” – *це слово у документі є активно вживаним.*

Як і у „козацько-старшинських літописах” тут, зокрема, говориться про те, що справжня Русь – це Україна, а “руський народ” – це український, тобто автохтонне, споконвічне населення. Також доводиться позиція, що московські землі практично ніколи не були складовою Київської Русі – за винятком Новгородщини.

Автура стверджує також, що українцям політично властиві міждержавні організації “на рівних правах” – з Литвою, Польщею, Московським царством, які, на жаль, як правило, порушувалися з вини сусідів, які намагалися підкорити українську націю.

Таким чином, цілком справедливо можна стверджувати, що історіографічні документи розглянутого періоду в цілому несуть у собі *одну з перших серйозних спроб формування української національної ідеї*, місця самобутнього етносу серед інших народів Європи.

Важливо зазначити, що *іноземні джерела*, написані західноєвропейськими мандрівниками, дипломатами, радниками підтверджують викладені вище думки, а також містять цікавий для соціолога фактаж.

П’єр Шевальє в 1663 р. у Парижі видає книгу “Розвідка про землі, звичаї, управління, походження та релігію козаків”, у якій розглядає наш народ як окремий і не ототожнює “козаків”, “русинів”, “людей руських” з росіянами (“московитами”).

Те ж саме говорив і **Шарль Франсуа Массон** – людина, близька до російського царського дому – “...затривоженого і завжди підозрілого...”. Він також застосовував поняття “козацька республіка”, “козацька нація”, яка не має нічного спільного з росіянами.

Жан Бенуа Шерер у своїй двотомній праці “Аннали Малої Росії, або історії запорозьких та українських козаків” пише про “славний народ, першопричини якого сягають більш аніж на 800 літ в глибину минувшини”. Українців автор характеризує як “людей рослих, сильних, привітних і гостинних, які ніколи нікому не накидуються, але і не зносять обмеження власної свободи”. Притаманна їм громадсько-політична позиція така – “Смерть або свобода!”.

Підкреслюючи загалом “...спокійний норів українців”, історик показує, що лише спроби іноземців “їх роздавити” змусили автохтонів “взятися за шаблі”.

Німецький просвітител **Йоган-Годфрід Гердер** пророкував Україні велике майбутнє, говорячи, що вона “...стане колись новою Грецією: прекрасне розташування краю, родюча земля, весела вдача народу, музичний хист...” *призведуть до того, що “...повстане велика культурна нація...”*.

Іншим вкрай знаменним соціокультурним феноменом непересічної важливості, який спостерігається у XVII ст., є *розвиток народної української мови і поступове її вживання при написанні творів* (зокрема, „козацьких літописів”).

Таким чином поява української історіографії і письмове застосування народної мови є найважливішими новими соціокультурними подіями цього періоду, які стали визначальними для майбутнього України, бо завдячуючи їм вітчизняна ментальність переходила на більш високий ідейний рівень.

Наведені вище прогресивні процеси у науці, високій освіті, соціальних і політичних сферах призвели до переосмислення народом України своєї ролі і значимості на тлі сусідніх слов'янських країн. Зокрема це відбилося у самобутньому українському понятті “вольность” – це значне за обсягом слово застосовувалося у правових, політичних документах, повсякденній практиці і означало в цілому *сферу громадсько-політичних свобод*, невід'ємне право на свою віру, культуру, мову, територію, автохтонний спосіб життя, демократичне самоуправління тощо. Ідея “вольностей” просякнула всі верстви вітчизняного населення, додатково психологічно надихнувши їх на патріотизм, покращення свого становища.

2. Безпосереднім виразом вказаних явищ стали видатні досягнення соціальної та політичної думки в Україні, одним з яких є документ початку XVIII ст. (1710 р.), відомий під назвами “Конституція Пилипа Орлика”, “Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького”.

Переяславська угода не виправдала сподівань українців, козаків на те, що московська держава залишить “вільне військо запорізьке і народ вільний... при правах і вольностях своїх”. Порушення Московським царством цих фундаментальних моментів угоди призвело до обурення, яке на політичному тлі, зокрема, виражали гетьман Іван Мазепа і один з його послідовників Пилип Орлик. Останній на раді козацької старшини був ініціатором створення вказаного вище документу.

Інтелектуальна, культурна, *політична зрілість* і певне новаторство “Конституції...” наочно простежується вже у її назві, бо поняття “конституція” до цього часу рідко застосовувалося у якості назви державних документів. Детальною і чіткою була її структура – документ має вступну частину і 16 статей. У вступі розкриваються причини розриву відносин між Україною і Московією, яка на “народ вільний, козацький” прагнула накинати “невольничє ярмо”. Тут також декларується незалежність, територіальна цілісність і межі Української козацької держави.

Багато уваги у “Конституції...” відводиться питанням внутрішньополітичного, соціального врядування – тут заслугоує на увагу виборність гетьмана, а також:

- можливість виносити догану гетьманові при перевищенні ним владних прав;
- встановлення механізмів обмеження гетьманського “самодержавства”;
- скасування найобтяжливіших податків з селян і простого люду, зокрема, з козацьких вдів та сиріт;
- організація системи представницької влади (козацький “сойм”).

Таким чином, “Конституція П.Орлика” наочно і безсуперечно показує високий рівень зрілості адміністративної і громадсько-політичної думки вищих верств українського суспільства, засвідчує високий рівень їх національної свідомості, фахо-

вість і конструктивізм. У ній сконцентрувалися принципи національно-визвольної ідеології, суспільної психології, ліберально-демократичні засади побудови Української державності.

3. Як вже було зазначено, у XVII – XVIII ст. українська мова іноді вживалася при написанні літописів, свідчень тощо, але шлях перетворення її на літературну був досить повільним і непростим.

За часів Київської Русі населення розмовляло на численних діалектах, велике число яких загалом було споріднене з сучасною українською мовою (про це, зокрема, свідчать давні графіти на історичних архітектурних пам'ятках), але у офіційному вжитку була *старослов'янська церковна мова*, похідна від староболгарської і близька до сучасної російської.

Протоукраїнська розвивалася як засіб звичного повсякденного спілкування широких верств населення. Згодом державна і наукова еліта все більше від неї абстрагувалися, спілкуючись і листуючись церковнослов'янською, латиною, давньогрецькою.

Перешкодою впровадження народної мови у офіційний вжиток було також навчання у школах саме на вказаних іноземних мовах, що взагалі характерно для тогочасної європейської освіти – більшість національних мов проходили етапи свого офіційного становлення саме у цей, або близький до нього, час.

Протоукраїнська мова існувала і розвивалася, живучи у тисячах пісень, казок, дум, легенд, численних древніх обрядах. У XVII – XVIII ст. до неї виникає наукова цікавість – вона пояснюється інтенсивною етнографічною, діяльністю братств, що типово для Доби Просвітництва. Цікавість також стимулювалася появою патріотично налаштованої наукової й політичної еліти, охопленням грамотністю широких верств населення – останнє є рідкісним випадком серед тогочасних етносів.

Але це ще не означає поширення національної мови в елітарний вжиток – вона, почасти, стереотипно вважалася грубою і непридатною для написання наукових, літературних творів, церковних обрядів тощо. Таку опінію, зокрема, формували і транслиювали Польща і Росія керуючи свідомістю мас. Адміністрація цих країн багато разів директивно забороняли „малорос-

кое наречіє”, прагнучи псевдонауково довести вторинність української від власних мов, її “невиразність” тощо.

Попри це, підґрунтя для виходу української мови з штучно створеного стану „непрестижних” нарощувало свою потужність: широка освіченість населення, незалежність і яскрава самобутність козацьких держав, поява еліти нового гатунку, присутність у соціальній пам’яті історичної спадкоємності щодо Київської Русі тощо. Українська мова все більше розглядається патріотичними політиками і науковцями як *засіб національного, соціально-політичного ствердження*. Більше того, на початку XVIII ст. вона починає вживатися українською елітою, частішають прецеденти *українського друкованого слова* (збірники пісень, фольклору), що певною мірою розвіює штучно створену упередженість і вказані маніпулятивні імперські штампи.

Але серйозно говорити про появу і популяризацію української літературної мови можна лише після творчості І.П.Котляревського. Значення його “Енеїди” (1798 р.), інших творів у цьому контексті можна порівняти з потужним вибухом або нестримним стихійним явищем, яке ігнорує все те, що штучно вважалося „усталеним” до цього.

Українська літературна мова немов водночас матеріалізувалася, наочно представила себе у якості розвиненого, багатого самобутнього і самодостатнього етнокультурного феномену. Розглянемо докладніше форму такого “раптового” виходу української літературної мови на широкий загал.

Стиль “Енеїди” І.П.Котляревського – бурлеск (від італійського “жарт”) – був обраний надзвичайно вдало, бо навряд чи інший український літературний текст був би таким помітним. Нагадаємо, що у вигляді троянців представлені запорозькі козаки з усім своїм колоритом – при цьому проходить натяк на зруйновану Січ як на Трою. “Енеїда” насичена жартами, народним фольклором, який на той момент був зрозумілим і, можливо, близьким більшості верств населення або інтригував іноземців і спонукав їх інтерес до „раптово” виниклого українського феномену. До того ж вона присвячується автором “любителям малоросійського слова”, які, зрозуміло, тоді вже були.

Твір містить багатий соціетальний матеріал щодо соціального розширення українського суспільства за достатком, професією, владними повноваженнями, віком, маргінальністю, а також деякими психологічними якостями цих груп. Яскраво простежуються у ньому і основні риси нашого етносу – духовні цінності: православна віра, шанування родини, батьківської віри, працьовитість, чесність, щирість, вірність у коханні, глибока ліричність, потяг до незалежності, кращої долі, свободи („вольностям”).

Написана “Енеїда” киево-полтавським діалектом, який і став базою української літературної мови, багатство, тонкість, вишуканість та гнучкість художніх виразів якої були тепер очевидними і безсуперечними. Крім цього, цей видатний твір підштовхнув до активізації розвитку інших гноблених досі мов – зокрема, білоруської – невдовзі написана білоруська “Енеида навыварат”.

Творчість І.П.Котляревського скоро стала зразком для наслідування, цей вплив відчувається зокрема у Г.Квітки-Основ’яненка, П.Гулака-Артемівського, Є.Гребінки – їх художні продукти остаточно роззброїли опонентів і ворогів української літературної мови, вона швидко стала *потужним засобом консолідації*, самоусвідомлення, інтелектуального пробудження нашої нації.

Окремо аналізуючи вітчизняні наукові штудії вказаного періоду, слід відзначити, що *саме у XVII – XVIII ст. відбувається переорієнтація науки на дослідження соціальної проблематики: суспільства, людини, систем суспільних відносин, механізмів їх вдосконалення, регулювання* тощо. Причиною такої переорієнтації є зокрема популяризація європейських просвітницьких ідей, до яких інтелектуальний “місток” був прокладений раніше (І.Гізелем, Т.Прокоповичем, Г.С.Сковородою та іншими).

До вітчизняних протосоціологів слід віднести насамперед **Я.Козельського, В.Каразіна, П.Лодія, Т.Степаніва**. Ці науковці, будучи засновниками, професорами різних вітчизняних університетів, загалом наполягали на ідеях природного права людей, їх початковій рівності, суспільного договору як єдиної причини появи міст, держав.

Протосоціологи пропагували освіту взагалі, інтелектуально доводили переваги демократичного або принаймні поміркованого монархічного державного устрою і теоретично аналізували шляхи переходу Російської імперії до нього, наголошували на необхідності поглибленого вивчення державцями філософії і статистики. Досить детально вченими аналізувалися також причини суспільних конфліктів, масових збурень – головною з них називалася потворна соціальна нерівність, породжена розшаруванням населення, спеціалізацією праці. Вивчалися ними і практичні заходи щодо досягнення соціальної стабільності.

Висновок

1. У XVII – XVIII ст. нові тенденції у вітчизняному соціально-культурному просторі потужно стимулюють розвиток становлення української нації, її нових атрибутів – літературної мови, методологічно зрілої історіографії, протосоціології. Впродовж цього часу виховуються верстви патріотично налаштованої еліти – політичної і наукової. Найвними ознаками зрілого націотворення є політичні, наукові, літературно-художні документи і твори.

У цей же час пізня вітчизняна протосоціологія переживає свій розквіт – вона є тематично спільною з європейською наукою, але аналізує вітчизняний соціальний фактаж і розробляє відносно нього соціологічні прогнози.

2. Цей час має доволі багато явних аналогій з сьогоденням, коли маніпулятивні технології ворожої пропаганди прагнуть звести нанівець національну самосвідомість і апелюють до подібних псевдонаукових аргументів стосовно меншовартості, несамостійності або абсурдності української культури, науки та історії як такої.

Подібно до того часу, сьогодні підтверджується спроможність вітчизняного соціуму чинити оперативний і конструктивний спротив ворожій ідеократії і агресії – раптово повсталий волонтерський рух, принципова позиція актокефальної церкви, праці сучасних філософів і соціологів, які викривають маніпулятивні техніки впливу на свідомість українців – лише окремі ілюстрації цього.

Однак є і відмінності. З причини тривалої прихованої дії на український політикум, сучасний агресор спирається на внутрішніх ворогів-деструкторів, які збіднюють гуманітарну складову освіти, деінтелектуалізуючи народ під прикриттям пафосних словесів, „граються” у реформаторів судочинства, правопорядку, культурно-просвітницької діяльності. Тобто справжніх патріотичних високофахових вітчизняних політиків у владі сьогодні далеко не більшість.

Відтак слід нагадати саботажникам або адміністративним дилетантам про кінечність терпіння і об’єктивну спроможність українського суспільства жорстко усувати будь-які внутрішні перепони до свободи і розвитку – цей оригінальний атрибут неодноразово підтверджував свою дієвість у віддаленому і не дуже, минулому.

ЛІТЕРАТУРА

1. Захарченко М.В., Бурлачук В.Ф., Молчанов М.О. Соціологічна думка України. – К.: Заповіт, 1996. – С. 149-190.
2. Історія соціологічної думки в Україні: Навч. посібник. – Львів: Новий світ, 2000.
3. Українська та зарубіжна культура. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2001. – С. 239-263.
4. Ручка А.О., Танчер В.В. Курс історії теоретичної соціології. – К.: Наукова думка, 1995.
5. Енциклопедія українознавства (репринтне відтворення видання 1955-1984 рр.). – Львів: НТШ, 2000.
6. Літопис гадяцького полковника Г.Грабянки / Пер. з староукр. – К.: Знання, 1992. – 192 с.
7. Довідник з історії України (у 3-х томах). – К.: Генеза, 1995.
8. Перша Конституція України гетьмана Пилипа Орлика (1710 р.) // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (переклад і рукопис). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://web.archive.org/web/20130126083633/http://nbuv.gov.ua/articles/history/1710cnst.htm>.
9. Величко С. В. Літопис. Т. 1., Т. 2. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>

10. Плохій С. Козацький міф. Історія та націєтворення в епоху імперій. – К.: Laurus, 2013. – 440 с.: 40 іл., 4 карти. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.laurus.me/index.php/vse-knigi/54-kozatskiymif>.

11. П'єр Шевальє. Історія війни козаків проти Польщі з розвідкою про їхнє походження, країну, звичаї, спосіб правління та релігію і другою розвідкою про перекопських татар. Переклад з французького видання 1663 року. – К., 1993. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/chevalier/shevl.htm>.

12. Бовгиря А. Шерер Жан-Бенуа // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. – К.: Наук. думка, 2013. – Т. 10 : Т–Я. – С. 635. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-00-1359-9/978-966-00-1359-9.pdf>.

13. Історія запорозьких та українських козаків, Дж. Б. Шерер, 1788, 384 с. фр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.ugent.be/europeana/900000039717>.

14. Herders. Werke: In 5 Bd. Berlin; Weimar, 1969. Bd.1.s.135.

15. Шевченко Н.В. КОЗЕЛЬСЬКИЙ Я.П. // Енциклопедія історії України: Т. 4 / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: "Наукова думка", 2007. – 528 с. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Kozelsky_Ya

16. Хрідочкін А.В. Суспільно-політичні погляди В. Н. Каразіна. Автореф. дис. канд. іст. наук: 07.00.01 / А.В. Хрідочкін; Дніпропетр. нац. ун-т. – Д., 2001. – 17 с.

17. Герасимова Г.П. ЛОДІЙ Петро Дмитрович [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України: Т. 6: Ла-Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. – К.: В-во "Наукова думка", 2009. – 790 с.: іл. – Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Lodiy_P_D

18. Возняк М. До характеристики Петра Лодія. "ЗНТШ", 1913, т. 113.

19. Злупко С.М. Історія економічної теорії. – К.: Знання, 2005. – 719 с.

20. Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К.: Видавництво «Україна», 1993. – 396 с.

Зоя ПАСЬКО,
*кандидат філософських наук, доцент,
Центр гуманітарної освіти НАН України*

РЕЛІГІЙНІ ТА ФІЛОСОФСЬКІ ОБРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ЕКОНОМІЧНОГО СВІТОГЛЯДУ

Вітчизняна соціально-економічна теорія пройшла довгий шлях розвитку – від економічної думки – відображення у свідомості людини економічних явищ, до економічної науки – сформованої системи знань про економічний устрій суспільства, і далі – до економічної теорії – економічного вчення, системи наукових принципів, що узагальнюють практичний досвід та відображені ним закономірності природи, суспільства, економічного мислення. І якщо світ економічних залежностей безпосередньо і синкретично відбивався у релігійних уявленнях українців, то становлення теоретичного економічного мислення неподільне з філософською думкою.

Формування української народності як окремої етнічної спільноти відбувалося на основі східнослов'янського населення, що входило раніше до складу єдиної Давньоруської держави (IX-XII ст.). Особливістю етнічної історії українців було те, що вона формувалася в районах, що становили колись ядро території Давньоруської держави. Відносно затяжний характер процесу формування української народності й української держави ускладнювався і сповільнювався постійними спробами Литви, Польщі, Туреччини, Угорщини й інших сусідніх феодальних держав включити до свого складу українські землі й українське населення. Незважаючи на політичну роздробленість етнічної території українців, розвиток продуктивних сил і зміцнення економічних зв'язків, а також політичне об'єднання розрізнених земель у боротьбі проти іноземних загарбників сприяло консолідації української народності.

Про стан економічної думки в Україні в цей період найбільше широко свідчить літературна пам'ятка тієї доби – «Російська правда» (XI в.). У цьому першому кодексі законів

прабатьківщини української держави міститься багатий матеріал, що свідчить про існування ознак досить розвиненого ринкового господарства. Законом охоронялася приватна власність, визначалася міра покарання за зазіхання на неї. Князі і бояри мали виняткове і спадкоємне право на землю, позбавити якого їх не мав змоги навіть великий князь.

«Російська правда» дає досить точне уявлення про систему грошових одиниць та їхню функцію обігу і заощадження. На відміну від західноєвропейських держав раннього Середньовіччя, де лихварство вважалося гріховним, у Київській Русі воно законодавчо регулювалося. Кодекс законів затверджував порядок забезпечення майнових інтересів кредитора, їхню охорону, умови, у відповідності з якими вимога повернення позики має юридичну чинність, порядок стягнення боргів тощо. «Російська правда», по суті, не обмежувала розміру відсотка. Регулювання здійснювалося тільки відносно відсотка за позику на порівняно короткий термін (від місяця до року). Позиковий відсоток у Київській Русі був дуже високим.

У багатогранному творі «Повість временних літ» (кін. XI–XII ст.), автором якого був чернець Києво-Печерського монастиря Нестор, стверджується, що джерелом усякого багатства є праця. Визнаючи природним поділ праці в суспільстві на розумову й фізичну, Нестор підкреслює, що для благополуччя держави однаково важливі обидва види праці – як труд мудреця, так і ремісника. Для суспільства необхідні усі види виробництва, що збагачують державу. Важливим, на думку Нестора, став і поділ праці в процесі виробництва, тому що він сприяв удосконалюванню майстерності.

У документах пізнього Середньовіччя зафіксоване значне поширення в Україні вотчинної форми власності на землю, вона тлумачилася як така, що давалася в спадкоємне володіння з дозволом обміну, дарування, продажу (маєтку). Ряд грамот обумовлював можливість вилучення вотчини у власника на користь держави, але з наданням грошової компенсації, що заздалегідь фіксувалося у «жаловальній грамоті» на право володіння вотчиною.

З тих часів до нас дійшли деякі актові матеріали, що свідчать про ведення обліку доходів і майна. Економічна думка

відображає розвиток лихварства. Позикові грамоти свідчать, що кредитні операції здійснюються під заставу майна, у тому числі й земельних володінь. Таким чином, земля стає товаром.

Як показують статистичні записи, основною одиницею оподатковування в різних українських землях були плуг, рало, двір, дворище в сільській місцевості, будинок – у містах, що свідчить про збереження стародавніх мір оподатковування, що застосовувалися ще в Київській Русі.

Унікальним документом, що став найвищим досягненням і підсумком української суспільної думки козацької пори, була Конституція Пилипа Орлика. Ідеї, виражені в цьому документі, є результатом майже тисячорічного соціально-економічного і політичного розвитку України, свідченням високого рівня само-свідомості нації.

Конституція П.Орлика стояла на захисті приватної власності. Щоб не допускати збезземелювання рядових козаків і концентрації старшинського землеволодіння, що у тодішніх умовах вело до відродження феодално-кріпосницьких відносин, стаття 10 Конституції забороняла старшині забирати в рядових козаків землю чи силою змушувати продавати її.

Велика увага приділена в Конституції фінансовим справам. Конституція відокремлювала державну скарбницю від гетьманської і передавала її в розпорядження генерального скарбника. Таким шляхом створювалися б державні фінанси.

Те, що Конституція поставила проблеми торгівлі, свідчило про розвиток товарно-грошових відносин у Гетьманщині. Якщо базари і торги обслуговувалися тільки місцевими ринками, які забезпечували економічний зв'язок між містом і селом, то ярмарки зв'язували між собою різні райони України і були ознакою, що відбувалося становлення внутрішнього ринку.

Конституція визначала деякі напрямки поліпшення системи оподатковування населення. Скасувавши ненависні народу державні монополії, оренди, відкупи, Генеральна Рада повинна була знайти інші засоби для утримання козацького війська, яке знаходилося в розпорядженні гетьмана і виконувало військово-поліцейські доручення.

У соціально-економічній політиці українських гетьманів, починаючи з П.Сагайдачного, приділялася увага соціальному

захисту населення. Хоча першу Конституцію України і не втілили в життя, усе-таки вона залишилася однією з найвідоміших пам'яток політичної й економічної думки.

Після возз'єднання Лівобережної і Правобережної України, після другого (1793 р.) і третього (1795 р.) розділів Польщі і звільнення Північного Причорномор'я склалися умови, що прискорили процес етнокультурної консолідації українців, сприяли спеціалізації різних галузей сільського господарства і промисловості, розвитку внутрішньоукраїнських економічних зв'язків і одночасно залучали Україну до єдиного національного ринку.

Після скасування кріпосного права на Україні розвиток капіталістичних відносин у всіх сферах господарства значно прискорився.

Вже в період капіталізму під впливом проникнення в село товарних відносин і міських форм побуту поступово зживаються деякі архаїчні звичаї й обряди, поширюються нові елементи в матеріальному побуті і духовному житті селянства, яке становило більшість населення (європейський костюм, нові типи життя, модифіковані знаряддя виробництва й ін.). Цей процес супроводжувався подальшим соціальним і економічним розшаруванням селянства, руйнуванням його найбільшій частини, масовим землеробським і неземлеробським відходом.

Відмітною рисою розвитку і викладання політичної економії в університетах України було те, що воно засновувалося на найвищих досягненнях світової економічної думки. З початку ХІХст. чітко просліджується зв'язок з ідеями А.Сміта, на основі яких формувалася і розвивалася політична економія на Україні. Видатний український учений-економіст М.А.Болудянський (1769-1847) першим з українських економістів у 1806-1808 р. виклав і спробував розвинути основні положення Смітового "Багатства народів". М.А.Болудянський правильно визначив "теорію Адама Сміта, засновану на праці й обміні", як систему, що вбачає джерело багатства народу "у міновій цінності усіх виробів".

Харківський, Київський і Новоросійський (зараз – Одеський) університети стали своєрідними опорними пунктами класичної політичної економії не тільки в Україні, але й у всій

Російській імперії. Найбільш відомими представниками класичної школи були професори Т.Ф.Степанов, І.В.Вернадський, Г.М.Цехановецький, М.М.Вольський та ін. Українські вчені переважно зверталися до трактування проблем вартості та розподілу, капіталу, грошей і т.д. А.Сміта та Ж.-Б.Сея. Разом з тим у них не було спрощеного зведення природи людини до примітивного “гомоекономікус” А.Сміта (тобто людини економічної, котра у своїй діяльності керується винятково особистими егоїстичними інтересами). Турбота про примноження національного багатства поєднується в них з розумінням того, що досягнення успіху є можливим тільки на основі духовності, освіти і морального оздоровлення суспільства. Звідси – критика тез Сміта про продуктивну працю, багатство.

У розвитку ідей класичної школи в Україні досить помітно розрізняються два етапи. Перший з них охоплював період до 60-х рр. XIX ст. і характеризувався впливом фізіократії та більш пізніх варіантів класичної політичної економії. Найбільш відомим представником фізіократичної школи, що з’явилася в Україні небагато пізніше, ніж на Заході, був Василь Каразін (1773-1842), ініціатор заснування Харківського університету і реформи освіти в Російській імперії. Досить оригінально український учений вирішував питання про зв’язок народного благополуччя, підприємництва і управління. Він підкреслював, що “народна розкіш тільки породжує дух промисловості в державах”. В.Каразін розрізняв матеріальне, моральне і політичне благополуччя народу, вбачав його пряму залежність від зростання народонаселення, а також від способу управління.

У прикладному аспекті фізіократія знаходила свій прояв у роботах видатних випускників Києво-Могилянської академії, агрономів-економістів Андрія Самборського (1732-1815), Михайла Ливанова (1751-1800), Антона Прокоповича-Антонського (1762-1848) та ін. Завдяки діяльності випускників Києво-Могилянської академії в Україні склалися агрономічні центри – Батуринський, Харківський, Ніжинський, Миколаївський та ін.

Видатну сторінку в розвитку ідей класичної школи в Україні склали праці першого викладача політичної економії

Харківського університету (працював тут у 1805-1806 та у 1810-1819 рр.) професора Йозефа Ланга.

У праці «Про вищий принцип політичної економії» (1807) Й.Ланг розвиває ідеї «Економічної таблиці» Ф.Кене і також створює трьохсекторну модель народного господарства. Але, на відміну від «Економічної таблиці» Кене він вирізняє в економіці сільськогосподарський, промисловий і грошовий сектори.

В іншій своїй праці «Основні напрямки політичної арифметики» (1810) Ланг поглибив свою першу макроекономічну модель господарського кругообігу. Хоча й тут він розробляв трьохсекторну модель економіки, але сектори виділені трохи інакше.

У роботі «Що є гроші?» Й.Ланг пішов ще далі. Він створив елементи того, що в сучасній економічній науці називається таблицями FlowofFunds (FOF) чи SocialAccountMatrices (SAM). Вони розроблені у 70-их рр. ХХ ст., тобто Й.Ланг запропонував свою ідею матричних таблиць раніше ніж за півтора сторіччя до їхнього сучасного оформлення.

За оцінкою деяких сучасних учених, за рівнем економічного аналізу теорія суспільного відтворення чи кругообігу суспільного капіталу Й.Ланга не тільки може бути поставлена поряд з теоріями К.Маркса і Ф.Кене, але й дещо перевершує їх.

У галузі політичної економії українські вчені Д.Журавський, Т.Степанов, І.Вернадський та інші представники класичної школи використовували теорію трудової вартості для обґрунтування історичної необхідності капіталістичного шляху соціально-економічного розвитку. Криза феодално-кріпосницької системи, поступове проникнення капіталістичних відносин в усі галузі і сфери економіки – та вісь, навколо якої розгорталася полеміка з приводу застосування ключових понять класичної політекономії.

На наступному етапі розвитку ідей класики, що охоплював другу половину ХІХст., центральною вже стає проблема капіталістичного розвитку економіки України в складі Російської імперії. Відповідно змінилася не тільки проблематика досліджень, але й постали більш сприятливі умови для розвитку економічної науки. Праці представників української класичної політекономії другої половини ХІХ ст. А.Антоновича,

Г.Цехановського, М.Коссовського й ін. позначені критичним аналізом попередніх теорій вартості і розподілу доходів, пошуком нових концепцій. Для переважної більшості українських мислителів класичного періоду характерним було підкреслено критичне ставлення до економічної теорії марксизму (М.Х.Бунге, Д.И.Піхно, А.Я.Антонович та ін.). Разом із тим окремі представники економічної науки (М.Зібер, М.Коссовський та ін.) детально аналізували теорію вартості (цінності) та інші теорії класичної і марксистської політичної економії, досить прихильно ставилися до економічної теорії К.Маркса і популяризували її.

Ідеї марксизму розвивав на Україні М.Зібер, випускник Київського університету. К.Маркс визнавав в особистості М.Зібера вченого європейського масштабу, що, природно, є компліментом всій українській економічній науці. Зробивши акцент на методі дослідника, він тим самим підтвердив, що мета М.Зібера зовсім не зводилася до коментування і популяризації «Капіталу». Мета вченого полягала в конкретизації і поглибленні трудової теорії, основи якої закладали представники наукової школи Сміта-Риккардо.

У своєму фундаментальному дослідженні «Нариси первісної економічної культури» Зібер спростував концепцію російської моделі общинного соціалізму, проти якої виступали європейські й українські вчені. У зв'язку з цим є сенс згадати про видатного українського вченого І.Вернадського, що починав свої наукові дослідження в період захоплення народницьким месіанством, яке виникло, спираючись на факт існування общини у Росії і її відсутність в Україні.

«Нариси...»Зібера є не тільки економічним дослідженням, в них постає широкий культурний спектр послідовних змін господарського побуту народів, серед яких особливе місце належить й українцям. «Малоруси вважають єдиним джерелом багатства землеробську працю... **Працю народу слід вважати справедливим спільним способом для набуття права власності.** Він не визнає, наприклад, право на ліс недоторканим, тому що зростає ліс без використання людської праці, внаслідок чого і рубку чужого, особливо казенного лісу, народ не вважав крадіжкою в повному смислі цього слова, тим часом

як бортняне дерево вважається недоторканим, тому що в нього вкладена праця».

М.Зібер побачив в історії українського народу надзвичайно цікаву рису – **зв'язок економічних прав особистості з характером і розподілом праці, господарськими обов'язками в родині**. “Те, що господарка сама зробить, – відзначає вчений, – вона може подарувати чи продати кому-небудь і гроші, отримані від продажу, використовувати на одяг своїм дочкам, купуючи намисто, сережки, каблучки, косинки, паски й ін.». Що стосується чоловіка, то він повинний свою родину «годувати», «узувати», «справляти верхній одяг», наприклад, свитку, шапку, кожух, кожушанку і пояс. Крім батька і матері, відповідні права й обов'язки, що позначалися роботою, мали й інші члени родини”.

Уявлення українців про працю і власність М.Зібер порівнював зі ставленням до цих явищ у інших народів. На цій підставі від зробив висновок, що «універсальність цього способу мислення гідна всілякого подиву».

Указуючи на загальні капіталістичні тенденції в економічному розвитку Росії, М.Зібер описав його національні форми й особливості накопичення капіталу. Наприклад, казнокрадство він відносив до таких джерел зростання капіталу, що його можна було назвати винятково російською «спеціальністю». Свої докази дослідник ілюструє безліччю фактів, що свідчать про російську економічну відсталість, обумовлену, в тому числі, збереженням суспільно-економічної і правової опори деспотизму. Протидіяти негативним наслідкам капіталізму необхідно, але про його ліквідацію, поки він сам себе не вичерпає, не можна й думати, тому що це все одно, що самого себе підняти за волосся.

Таким був висновок М.Зібера про причину розвитку капіталізму в Росії, становленню якого перешкоджала община, що давно перестала існувати в рідній країні вченого – захисника економічної і політичної свободи народів. Недарма дослідник згадував підприємництво і волелюбність козаків, що захищали волю з неймовірною енергією і яких саме за це паплюжив московський уряд.

Видатний економіст розглядав процеси економічного розвитку в багатьох країнах світу. Це громада і держава в Нідерландській Індії, общинні земельні відносини в середньовічному Ельзасі, історія Швейцарської альменди, доля суспільного володіння у Швейцарії, аграрне питання в Ірландії, стан землеробства в Англії тощо. Насичені багатим фактологічним матеріалом, виконані на базі кращих тодішніх досягнень економічної теорії й історії, ці дослідження М.Зібера і тепер не втратили пізнавального значення.

Ідеї М.Зібера вплинули на таких видатних мислителів, як І.Франко, С.Подолінський, М.Драгоманов, А.Терленський й інших. Позитивно оцінював наукову творчість дослідника М.Туган-Барановський. Особливо продуктивним був вплив М.Зібера на російську економічну думку у її пошуках теоретичної опори для подолання народницької ідеології.

Як правило, для виявлення особливостей розвитку українців та їхньої відмінності від інших народів аналізуються не тільки об'єктивні характеристики, заковані в економіці, соціальному, політичному і суспільному устрої, але й суб'єктивні, духовно-психологічні особливості. Національний характер, що безпосередньо пов'язаний з економічним мисленням нації (чи більш широко – народу) – це певна абстракція від реалій існування етнонаціонального співтовариства, узагальнення найбільш розповсюдженого соціально-психологічного типу, що існує в Україні. Опис і виділення конкретних рис українців не означає, що саме ці риси чи саме цей набір характеристик притаманний кожному українцю. У певній мері це є створенням «ідеального типу українця». І тільки в такому сенсі подібне дослідження є виправданим, оскільки може стати основою для поглиблення аналізу історичного розвитку співтовариства і прогнозів його майбутнього.

Більшість представників феноменологічного напрямку в українській суспільно-теоретичній думці до корінних рис українського національного характеру відносили індивідуалізм, гуманність, демократизм, волелюбність (що часто переростає в анархізм), толерантність і миролюбство, оптимізм, честолюбство, інтровертність і т.д. В той же час серед найбільш типових

рис виділяють нестабільність і суперечливість природи, нестачу колективної волі, національної солідарності і згоди.

Аналіз історичних, культурних і етнічних особливостей розвитку українців дає можливість стверджувати, що українцям притаманне гармонічне «земне» ставлення до навколишнього світу. Взаємодія з природою, що завжди була щедра до українців, породжує оптимістичний настрій, а специфіка землеробства відтворює індивідуалізм як одну з найбільш типових рис українського характеру.

На цю відмінність українського психічного типу від російського вказував Т.Масарик: «Малоруси... відрізняються від Великорусів не тільки діалектом, але й господарством, кліматом і багатством. Характер малоруса відрізняється від великоруса відмінністю свого світогляду, як це добре пояснює Гоголь. Для Малоруса великоросійська мова є зовсім штучною» [1].

С.Франк звертає увагу на принципові відмінності способів освоєння пізнання світу в західноєвропейській і євразійській традиції, розглядаючи в цьому контексті й Україну як частину євразійського простору.

На формування основних рис характеру українця значно вплинула, на думку Д.Чижевського, природа України. Ландшафтні особливості України стали джерелом «величі», що породжує «естетичне і релігійне почуття» і філософське наставляння. Саме ці географічні особливості існування українців як автохтонного етносу протягом всієї історії формували певний психофізичний тип, а як наслідок – і ментальність українців.

Емоційне ставлення до навколишнього світу як одна з основних рис характеру українців особливо притаманна українській жінці. Так, Ю.Липа звертає увагу на те, що українські селяни, особливо жінки, наділяють увесь світ здатністю бути живим. І це язичеське, міфологічне сприйняття допомагає вижити в тих найтяжких умовах, у яких українцям доводилося існувати протягом усієї своєї історії. Якби не чуйне ставлення жінки-селянки до своєї роботи, життя перетворилося б для неї в пекло, – відзначає Ю.Липа. Саме ця здатність до створення психологічно гармонійного середовища стає основою

збереження роду і тієї стабілізуючої ролі, що відіграє сама жінка в українській родині [2].

Довіра до землі-матінки за довгі століття історії українського етносу перетворилася в архетип колективного українського підсвідомого, сформувавши психологічний оптимізм і гармонічне світосприймання українців.

Тривале цілеспрямоване винищування інтелектуального потенціалу українського народу привели до формування нездатності сприйняття нових форм мислення і практичної дії. Сьогодні це перетворилося в справжню проблему для українського суспільства.

Ю.Липа пише про психологічну особливість сприйняття нових ідей українцями: «У звичних способах міркування українці почувають себе комфортно, незнайомі способи викликають у них внутрішню паніку...» [3].

Специфіка геополітичної ситуації в Україні зіграла особливу роль в історичному становленні української психіки, обумовлюючи її екзистенціально-проміжний стан.

Найбільше повно маржиналістські ідеї в Україні представлені в працях М.Туган-Барановського, що не був послідовником ані австрійської, ані будь-якої іншої школи, а цілком оригінальним мислителем.

М.Туган-Барановський сформулював закон («теорему цінності»), відповідно до якого гранична корисність господарських благ, що вільно відтворюються, прямо пропорційна трудовій вартості. При всій умовності цього закону (що, до речі, визнавав і сам учений, розглядаючи його як певний ідеал, необхідну умову реалізації принципу господарського розрахунку) сама ідея про необхідність дослідження категорії цінності з погляду «об'єктивних» і «суб'єктивних» факторів була надзвичайно плідною, підносила його роботи в цій галузі на рівень новітніх для того часу досягнень світової економічної думки. Це розходження «суб'єктивних» і «об'єктивних» факторів (точніше було б сказати про оцінку корисності і витрат як рівноправних, незалежних сил, що стають об'єктивними завдяки ринку, перетворюючись в суспільні категорії) було даниною, що вчений віддавав уявленням класичної школи, її пошукам абсолютної

субстанції цінності. Але саме з ідеєю синтезу досягнень маржиналізму з певними основами класичної школи, уперше висунутої на Заході А.Маршаллом, були зв'язані так називана маршаллівська революція і виникнення неокласичного напрямку в економічній теорії.

Однак підходи до такого синтезу в А.Маршалла і М.Туган-Барановського були різними. А.Маршалл, по суті, знімав проблему джерела цінності як єдиної субстанції ціни і переносив центр уваги на можливість комбінування, заміщення факторів виробництва, їхньої ефективної організації в умовах технічного прогресу в тісному зв'язку з ринковим механізмом. Що стосується М.Туган-Барановського, то у своїй формулі («теореми цінності») він залишає співвідношення «гранична корисність – витрати праці» і замість аналізу функціональних залежностей намагається безпосередньо порівняти ці неспільні категорії. У результаті теорія граничної корисності М.Туган-Барановського виступає як своєрідний крок у розвитку і завершенні теорії трудової вартості Ріккардо, а остання, у свою чергу, – як доповнення моністичного пояснення цінності і ціни представниками австрійської школи на підставі об'єктивних оцінок.

Праці М.Туган-Барановського з проблем вартості заклали наукові основи і задали якісно новий імпульс спробам детального критичного перегляду всієї економічної теорії марксизму. Насамперед, це стосувалося теорії вартості і прибавочної вартості К.Маркса, теорії абстрактної праці як єдиної субстанції вартості і т.д.

М.Туган-Барановський вважав помилковою позицію К.Маркса, що зробив проблему вартості вихідною при поясненні всіх соціально-економічних явищ капіталістичного суспільства. Саме в цій ідеї К.Маркса М.Туган-Барановський вбачав причину недосконалості марксистської теорії вартості. Визначальну роль у перегляді марксизму і позитивній розробці ряду соціально-економічних проблем зіграли праці М.Туган-Барановського з проблем криз і розподілу. Вони відбивали настійну потребу в переході політичної економії від розробки

теорії мікрорівневого аналізу до вищого рівня теоретичної економії – розробки теоретичних основ макрорівневого аналізу.

На відміну від моделей неокласиків, у яких передбачалося, що механізм ринкового регулювання практично відразу врівноважує попит та пропозицію на всіх ринках, М.Туган-Барановський виходить із вторинності в практичному житті процесу корегування цін відносно так названого кількісного реагування. Він врахував не тільки можливість витрат на покупку товарів чи інвестування у виробничий процес, але й їхнього заощадження. Саме диспропорція між рухом заощаджень і інвестицій, у першу чергу в галузях, що виробляють засоби виробництва, на думку вченого, складає основну причину циклічних коливань.

Як свідчить оцінка у світовій економічній літературі теорії циклів і криз М.Туган-Барановського, вона ознаменувала розрив з минулим, визначила якісно новий етап у розвитку цієї теорії, започаткувала теорію кон'юнктури і т.д. Сучасні дослідники творчості українського вченого на Заході відзначають вплив теорії М.Туган-Барановського на більш пізні розробки А.Пігу і Дж.Кейнса, Дж.Хікса, Р.Харрода і багатьох інших.

Згідно з М.Туган-Барановським, причини криз кореняться в самій природі капіталістичного господарства, вони є наслідком того, що, по-перше, працівник у ньому є простим засобом виробництва; по-друге, воно має тенденцію до необмеженого розширення; по-третє, воно в цілому є неорганізованим. Тому, охоплюючи всі сфери господарства, промислова криза ніколи не настає зненацька, їй завжди передують особливий стан промисловості й торгівлі, і симптоми цієї лихоманки є настільки характерними, що промислову кризу можна передбачати.

Це знали й інші економісти, але тільки М.Туган-Барановському вдалося обґрунтувати наукове передбачення промислових криз. «Однією з найбільш характерних рис промислових коливань, – вказував учений, – є різке закономірний рух заліза, що пристосовується до фаз капіталістичного циклу: у фазі промислового підйому ціна заліза завжди висока, у фазі промислового застою – завжди низька. Ціни інших товарів коливаються не так закономірно. Це вказує на те, що умови попи-

ту на залізо перебувають в особливо тісному зв'язку з фазами капіталістичного циклу».

Розвиток теорії економічної кон'юнктури, що почав розробляти М.Туган-Барановський, продовжився в працях українських економістів, що опинилися в західних центрах еміграції. Одним з них був колишній співробітник Інституту економічної кон'юнктури в Києві В.П.Тимошенко (1885-1965), учень і послідовник М.Туган-Барановського [5].

В.Тимошенко досліджував економічні коливання в сільському господарстві на основі динаміки цін. «Ціни, як і врожаї, – писав він, – до певної міри виявляють циклічність чи періодичність». Однак ці явища, за свідченням В.Тимошенка, ще не стали об'єктом належного емпірико-статистичного аналізу, а тому свої власні дослідження з цієї теми він вважав такими, що мають значення і з методологічної точки зору. Учений мав рацію, тому не випадково влітку 1928 року дирекція Дослідницького інституту харчування Стенфордського університету (Каліфорнія, США) запросила В.Тимошенка на посаду наукового співробітника. Він працював також у Мічиганському університеті, де серед інших дисциплін викладав і теорію ділових циклів.

Продовжуючи свою попередню роботу, В.Тимошенко опублікував цілий ряд досліджень, присвячених особливостям циклічності в аграрній сфері. Він розглянув сучасне йому світове господарство, намагаючись проникнути в суть Великої депресії 1929-1933 років. Учений розкрив роль цін, зростання промислового виробництва, управлінського потенціалу, інших стимулюючих факторів розвитку сільського господарства, його зв'язку із промисловістю, ступінь участі в міжнародних економічних відносинах в умовах депресії, зробивши відповідні, корисні для науки і практики, узагальнення.

Роботи В.Тимошенка, присвячені циклічності сільсько-господарського виробництва, з врахуванням ендогенно-екзогенних економічних зв'язків, зробили ім'я ученого відомим не тільки в США, але й у інших країнах. Авторитет ученого був настільки високим, що в 1934 році його запросили на роботу в Департамент сільського господарства США, саме в той час, ко-

ли були потрібні конструктивні рекомендації для подолання наслідків економічної кризи.

Отже, будучи засновником нової теорії, М.Туган-Барановський не залишився єдиним її представником, тому що серед українських економістів були ще його учні, однодумці і послідовники, наприклад Е.Слуцький, В.Тимошенко. Теоретичні розробки останнього значно вплинули на хід думок багатьох сучасних відомих теоретиків кон'юнктури. Зокрема, цей вплив можна простежити в роботах таких учених, як Артур Шпітгоф, Жан Лескюр, Людвіг Поле. «Книга М.Туган-Барановського «Промислові кризи в сучасній Англії», – відзначав Й.Шумпертер, – являє собою ніби опору в історії економічної науки».

Ідеї М.Туган-Барановського розвив його учень М.Кондратьєв, що заснував у 1920 році в Москві спочатку лабораторію, а потім Кон'юнктурний інститут. На базі досліджень останнього була розроблена динаміка «довгих економічних хвиль», математичне забезпечення якої здійснював український економіст-математик Е.Слуцький.

Професор політекономії Київського університету М.Х.Бунге (1823-1895), визнаючи велику роль економічної свободи і приватної власності в суспільному русі, критично оцінював усі напрямки, і школи свого часу, що обмежували мотиваційні механізми. Соціалістичне маніпулювання заробітком і прибутком, вважав Бунге, може вплинути на рівень виробництва. Зробити такий висновок ученому посприяла та обставина, що характер його наукової діяльності значною мірою визначався практичним досвідом. Цей досвід М.Бунге черпав, насамперед, з української дійсності, у якій дух особистої свободи і власності ніколи не був остаточно заглушений. Він відстоював приватновласницько-ринкову модель економічного розвитку.

Українська економіко-математична наука жила повноцінним життям доти, поки, за словами Є.Преображенського, марксизм не став державним вченням СРСР, коли немарксистські напрямки економічної думки були заборонені. Економічна наука мала загальноімперське обличчя, будь-який

прояв нетрадиційного мислення, а тим більше зв'язаного з національною економічною культурою, переслідувалося, причому в Україні значно гостріше, ніж будь-де у СРСР. Внаслідок об'єктивного тиску господарських проблем зрідка відбувалися наукові прориви, зокрема в сфері економіко-математичних знань. Цьому, до речі, значною мірою, сприяла реабілітація кібернетики на рубежі 50-60-х років, яка раніше, як і генетика, була проголошена псевдонаукою. Створення Науково-дослідного інституту кібернетики і кафедр економічної кібернетики при економічних факультетах деяких економічних вищих навчальних закладів, безумовно, позитивно позначилося на поживленні економіко-математичних досліджень, які, у свою чергу, сприяли ерозії понятійного апарату матеріалістично-економічних доктрин. Кібернетика взяла на себе функцію теоретичної бази економіко-математичного моделювання. Науково-критичний аналіз досліджень М.Шора, Б.Пшеничного, С.Жуховицького й інших дав підставу Ф.Кушнірському виокремити сучасну київську школу математичної економіки.

Сьогодні математики-економісти всі частіше користаються апаратом київської школи політекономії. Це, зокрема, помітно в дослідженнях Ю.Єрмолеєва й О.Ястремського. Зараз економіко-математичні дослідження спрямовані на моделювання ефективності функціонування економічних систем. Це нова риса в розвитку української економіко-математичної школи.

Стрімкі зміни, що відбулися з нашим суспільством за останні роки, принесли в життя багато нового, як позитивного, так і негативного. Найбільш загрозливим явищем сьогодення є рекет. Національне відродження, на жаль, сьогодні йде під знаком цього поняття, за яким стоїть цілий шар українського громадського життя.

Дуже небезпечною є ситуація, що складається сьогодні в Україні, коли рекетом стосовно своїх громадян займається держава, тобто саме ті урядові структури, що повинні уберегти громадянина від зазіхань на його життя і благополуччя. Українська держава обкрадає своїх громадян найпростішим і найнефективнішим способом, не виплачуючи державним

робітникам заробітну плату чи відправляючи їх у примусові відпустки за свій рахунок. Очевидно, підсвідомість українських громадян готова до такої «державної уваги». Російська держава, під верховенством якої Україна проіснувала більш 300 років, привчила суспільство до протистояння. Цей внутрішній опір як спосіб виживання і самозбереження не міг не вплинути на формування ментальних структур свідомості цілих поколінь. Як указують самі російські автори, саме у війні держави проти своїх підданих складається вічна суть «третього Рима».

Однак навіть страшні виразки на тілі суспільства можна виликувати, якщо сама основа не згнила. Симптоми хвороби стають значно більш важкими, коли рекет стає стилем взаємин між самими громадянами. Усе частіше можна зіткнутися із ситуаціями, у можливість яких сучасній цивілізованій людині важко повірити. До таких, наприклад, можна віднести вимоги лікарів гарантії оплати реанімаційних послуг від рідних потерпілого в автокатастрофі і відмовлення надати допомогу у випадку їхньої фінансової неспроможності.

Відомо, що ознакою розпаду суспільства є спроба його самозбереження за рахунок більш слабкої частини – старих і дітей. Збереження майбутнього (дітей) і мудрості роду (старих) було одним з основних кроків на шляху становлення людини і створення культури.

Як правило, кожне суспільство, що поважає себе, повинне протистояти зазначеним вище ситуаціям. Адже завдяки встановленню подібних відносин формується кримінальне суспільство. І самі громадяни своїми діями підштовхують до виникнення процесів, що знищують громадське життя зсередини.

Психологія допустимості так називаного «малого зла» заради особистого виживання набуває сьогодні в українському суспільстві масового характеру. Ствердження цинізму, руйнування будь-яких культурних цінностей, зведення людських відносин до конкуренції на примітивному рівні фізичного виживання формує ауру надзвичайної агресивності, що, зрештою, приводить до саморуйнування суспільства.

Як стверджує один з найвідоміших футурологів ОлвінГофлер, із суспільствами, що потрапили у коло швидких

змін, часто відбуваються подібні «неприємності», оскільки люди не встигають адаптуватися до нового і сприймати його адекватно. У таких суспільствах руйнування старих цінностей часто приводить до знищення будь-якої культури взагалі, крім найбільш примітивних її проявів. Формується психологія масового насильства. Взаємини зводяться до проблеми виживання, боротьби із собі подібними будь-якими засобами [4].

Подібна ситуація приводить до саморуйнування суспільства у фізичному розумінні або ж до знищення його як історичної одиниці і витисненню на задвірки історії.

Для українського суспільства сьогодні це стає цілком реальною перспективою, якщо воно не встигне сформувати досить сильне ядро, здатне до рішучого протистояння процесу саморуйнування, до конструктивної дії.

ОлвінТоффлер стверджує, що досить п'яти відсотків немаргіналізованого населення, щоб ситуація не стала безнадійною. Отже, чи є вони в нас? Чи зможе сучасне українське суспільство вижити, не полишивши після себе Руїну? Чи буде знайдений цивілізований шлях побудови посправжньому незалежної Української держави?

ЛІТЕРАТУРА

1. Бочковський О. І. Життя і світогляд Т.Г.Масарика. Масарик про Україну / О. І. Бочковський // Відень. – Київ. – 1921. – С. 17-18.
2. Липа Ю. Провінція. Листи до А.Жука. 1944. Лист 11 / Ю. Липа // Розбудова держави. – Торонто. – 1957. – Березень-квітень. – С. 49-53.
3. Липа Ю. Провінція. Листи до А.Жука. 1944. Лист 11 / Ю. Липа // Розбудова держави. – Торонто. – 1957. – Березень-квітень. – С. 49-53.
4. Тоффлер Е. Нова парадигма влади. Знання, багатство й сила / Е. Тоффлер ; [пер.: Н. Бордукова]. – Харків : Акта, 2003. – 688 с.
5. Юхименко П. І. Історія економічних учень. Навчальний посібник / П. І. Юхименко, П. М. Леоненко. – К. : Знання-Прес, 2005. – 583 с.

Ігор ПАСЬКО,

*кандидат філософських наук, професор,
Центр гуманітарної освіти НАН України*

Ярослав ПАСЬКО,

*доктор філософських наук, професор
Київського університету ім. Гринченка*

Зоя ПАСЬКО,

*кандидат філософських наук, доцент,
Центр гуманітарної освіти НАН України*

СУПЕРЕЧНОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ДОСВІДУ В СТАНОВЛЕННІ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ

Стало вже загальновідомим, що сучасна ідеальна модель правової держави і демократичного суспільства є логічним підсумком, синтезом попередньої європейської історії, її громадянських надбань та принципів. Саме конкретно-історичне минуле задає ціннісні орієнтації в різноманітних вимірах, визначає розвиток модерних європейських інституцій, сприяє новим формам комунікації національного і позанаціонального характеру. Найважливішим із надбань минулого є вивільнення духовної сфери суспільного життя з-під політичної тотальності державної влади і формування на цьому ґрунті європейської версії системи цивільної регуляції між громадянином, суспільством і державою. Правове підґрунття історично забезпечувало інститут приватної власності, який протягом багатьох століть визначав світоглядну та громадянську позицію як влади, так і пересічного громадянина. Зважаючи на теоретичну й емпіричну взаємопов'язаність феномену сучасної демократії із соціо-філософським та історико-цивілізаційним минулим, необхідно дослідити й співставити специфіку громадянських відносин в Європі та Україні.

Попри різноманітні трактації європейського суспільного розвитку, мусимо говорити про сталу європейську традицію розмежування приватного та публічного, що власне і визначало

специфіку автономних громадянських відносин і виміри особистісного існування, починаючи з античності. Історично громадянин належав двом вимірам існування: власному окремому, домінуючими чинниками якого були господарсько-економічні та побутові проблеми, і публічно-політичному – головними атрибутами якого були активна політична діяльність та вишукане мовне мистецтво, що ґрунтувалось на блискучих взірцях античної риторики.

Існування полісної держави відбивало, одночасно, дихотомію і цільну взаємопов'язаність господарського і політичного, суспільного та приватного. Відбувався процес звуження однієї сфери за рахунок розширення іншої, хоча певна автономія кожної зберігалася.

Починаючи з часів Лікурґа та Солона, правові норми визначали права громадян на земельну власність, стримуючи античну спільноту поліса від знищення приватної сфери. Відповідно до законів Солона громадяни поділялися за майновою ознакою на чотири групи. “Кожному класу він надав посади у відповідності з майновими оцінками” – стверджує Аристотель [1, с.216]. Найменш заможніша група отримувала менше можливостей для громадянської самореалізації.

Античні джерела переконливо свідчать, що наявність інституту власності усвідомлювалась як точка опертя, що забезпечує громадянину можливість гідного існування в політичному просторі. Античність уособлює специфічну полісну модель громадянського функціонування. Тут існують приватна власність та класова диференціація. Це обумовлює розподіл не лише на осіб громадянського статусу та рабів, але й серед вільних людей на соціальні групи відповідно до розміру прибутків. Приватна складова зберігає в античності вагомий роль. Навіть Платон, який постійно виступав за знищення приватної власності і наполягав на звуженні приватного життя, не знаходив можливості знищити його остаточно. Зокрема, він з великою повагою ставився до межових стовпів, що захищали господарські маєтки громадян, не звертаючи увагу, при цьому, на суперечність своєї позиції [2, с.342].

Зважаючи на важливість і необхідність приватного, антична громадськість сприймала це явище як підґрунття для успіш-

ної політичної діяльності. Політичний простір поліса надав громадянам право на свободу, духовну, політичну і правову самореалізацію. Дослідники XIX – XX століть, зокрема, Б.Констан та Дарендорф звертають увагу на визначальну роль політичної свободи у громадян античного світу, стверджуючи, проте, що “особиста незалежність не поширюється ані на думки, ані на заняття, ані тим більше на релігію...люди античності не мали жодного уявлення про індивідуальні права...в стародавньому світі індивід, майже суверенний у громадських справах, залишається рабом у суспільному житті” [3, с.98].

Очевидно, така позиція має певне історичне підґрунття й узгоджується з думкою багатьох науковців. Дійсно, найбільш поширеним розумінням свободи в античному суспільстві є політична свобода або свобода від тиранії. Проте, публічний вимір не обмежувався політичною дієвістю, а віддзеркалював імперативи духовної та правової свободи, невід’ємні від будь якої демократії. Варто згадати прояви людської свободи софістів і Сократа, кініків та стоїків, відбити діяльність античного ареопага, який забезпечував впровадження законів, щоб зрозуміти – таке розмаїття світоглядних пошуків заперечує відсутність духовно-правової самореалізації.

Вільний, політичний ракурс існування античної людини був міцно взаємопов’язаним з приватним особистісним виміром, визначальними чинниками якого були життєва необхідність, господарсько-людські потреби, відношення власності та влади. Приватна складова античного буття не просто функціонувала в неподільній єдності з політичним життям, але й була вагомим підґрунттям – основою, яка забезпечувала в подальшому вихід у сферу політичного існування. Приватне органічно переходило в публічне і навпаки. Саме започаткування в Давній Греції приватної земельної власності заклало підвалини першого у світі демократичного ладу. Американський дослідник скандинавського походження В.Д.Хансон слушно стверджує, що “становлення і подальший розвиток класу незаможних селян – володіючих власністю, тримаючих і обробляючих, в повному обсязі, свої землі, було історично новим явищем” [4, с.138]. Поступово з оточення вільних рівноправних громадян утворюється сталий прошарок землевласників, який і складає осередки античного самовряду-

вання і уможливує стрімкий розквіт політичних відносин у полісних державах.

Таким чином, політична іпостась античної демократії забезпечується достатньо розвинутою приватно-господарською системою, інститутом власності, який надавав підґрунття статусу громадянства та високим майновим цензом, що гарантував громадянинові міста активну участь у політичному житті. Аристотель звертає увагу на те, що походження поліса безпосередньо детерміновано життєвими потребами і лише притаманна йому найвища мета “переносить громадян з простого звичайного життя у добре життя” [5, с. 34]. Відповідно до цього громадяни, які неспроможні на якісному рівні виконувати господарські та родинні обов’язки, не зможуть реалізувати себе в справжньому політичному житті. Життя в лоні господарської системи взаємовідносин існує заради іншого світоглядно-активного виміру – виміру публічного ствердження.

Поліс, як суттєва квінтесенція політичного співжиття, відрізнявся від господарсько-приватного існування тим, що ґрунтувався на автономних від державного примусу вільних взаємовідносинах громадян, наділених почуттям взаємної відповідальності. Політичне життя репрезентувало себе через рівні, непідзвітні відносини людей і передбачало відсутність владного тиску та економічної необхідності. Набуваючи свободи, властиві цьому особливому виміру існування, громадянин відмовляється від понять – панування, підкорення, звітності – і намагається проявити себе у площині вільного соціально-політичного дискурсу, змагаючись серед подібних до себе рівних особистостей.

Суспільна думка античного світу акцентує увагу на важливості громадянської активності людини, усвідомлюючи значимість та певну ризикованість цього шляху. Адже, людина, яка не здатна впоратись з обов’язками політичного життя, приречена на роль аутсайдера і вимушена повернутися до приватного співжиття. Адаптуватись до вимог публічного існування мали змогу лише неперевершені особистості – ті, хто відчував відповідальність за благо поліса і заради цього міг віддати своє життя.

Здатність у потрібний момент відмовитись від гедоністичних споживацьких цінностей, актуалізуючи цінності вільної

громади, історично було підставовим чинником, сприяючим розвиткові демократичних процесів в Давній Греції. Це був принцип взаємної відповідальності громадян не лише за власну долю, але й за долю громадянського співтовариства в цілому.

Німецький дослідник Ганс Йонас достатньо переконливо доводить, що сучасна західна етика відповідальності визріває з родинного маєтку античного поліса і розповсюджується на духовну та політичну сферу суспільного буття: “У родинному оточенні греків завжди наявна взаємність, оскільки я, відповідальний за когось-небудь, живучи серед людей завжди відчуває і відповідальність з боку когось іншого. Це впливає з того, що людина не є незалежною істотою; і правідповідальність батьківського піклування кожний відчув передусім на самому собі” [6, с.157].

Постаючи на теренах приватного ойкоса, впорядковуючи господарські відносини, принцип відповідальності має тенденцію до розширення. Поступово він стає домінуючим в політичній сфері і у відносинах влади. “Як тільки досягається влада, одразу з’являється і об’єктивна відповідальність. Її сфера поширюється аналогічно до батьківської відповідальності, тобто від фізичного існування – до вищих інтересів, від безпеки до повноти буття, від благополуччя до щастя” [7, с. 158].

Народжуючись у сфері приватного життя етика відповідальності набуває важливості і в житті громадському. Вона впливає і змінює суспільно-політичне життя особи та суспільства. Підкорює владні відносини духовним імперативам полісного світу.

Етика відповідальності постійно проявляє себе у політичному житті, репрезентуючи себе через відкриті рівні, непідзвітні відносини громадян. В громадянсько-політичному світі не існувало розподілу на володаря і раба, патрона і клієнта, вищого та нижчого. Всі проблеми духовного та політичного життя є вільними для обговорення і полеміки. Кожна особа, яка є складовою політико-публічної сфери, розглядається не як засіб, а як вища мета – рівний співучасник діалогу, обтяжений відповідальністю за долю як громадянської спільноти, так і поліса в цілому.

Античний принцип відповідальності поступово став вагомою рисою європейської культури, він “виходив з факту існування людей один з одним і один для іншого” [8, с.124].

Очевидно, що не варто порівнювати античний принцип відповідальності з сучасними концептуальними положеннями “нової макроетики” К.О.Апеля та Ю.Габермаса. Втім, слід визнати вагоме значення цього принципу для конституювання громадянського суспільства. Він органічно поєднує приватну та суспільно-політичну іпостась європейського ладу, детермінує відносини власності та влади, сприяє розвитку громадянських інституцій.

Джерелом формування демократичної версії громадянського розвитку історично вважаються Афіни. Органічно складаючись на підґрунті цивільних громад, з їх системою приватної власності на землю, демократія набуває чинності в приватній та публічній площині. Вона виявляється вагомою передумовою, стрижнем стабільного функціонування громадянського співжиття та владних відносин в полісі потягом тривалого часу.

Існувала і суперечна модель суспільного розвитку – Спартанська, яка була успадкована в більшості елліністичних держав. Тут земельна власність повністю контролювалась владною елітою. Вільного політичного життя практично не існувало. Р.Пайпс слушно звертає увагу на специфічну рису такої моделі: ієрархічну форму взаємовідносин між особами та тотальну підзвітність духовної та світської еліт верховному володареві.

Очевидно, що підставові складові підзвітності знаходилися в сфері власності. “Верховний володар був власником майна своїх підданих і їх самих” [9, с.140].

Україна певною мірою є віддзеркаленням як одної так і іншої форми громадянського розвитку. В ній тривалий час існувала корпоративна демократія з розвинутою приватною господарською системою, яка надавала підставу для отримання громадянських вольностей.

Звичаяєве право з найдавніших часів закріплювало грецьку модель громадянства, відповідно до якої земельна власність визначала політичні та громадянські права шляхетського стану.

В період литовсько-польської доби в Україні була сформована привілейована військово-службова верства – шляхта. За

державну службу вона отримувала від великого князя земельні маєтності на правах посідання, але не приватної власності. Цей феномен фіксувався і закріплювався звичаєвими нормами і ментальними традиціями.

Серед шляхти виділяється невеличка купка людей – панів. Приблизно до середини XVII сторіччя слово “пан” було ознакою найвищої громадянської і політичної свободи, що ґрунтувалася на економічній незалежності. Панові могло належати відносно небагато землі, але вона була його приватною власністю, на відміну від земельних володінь шляхтичів.

З панів складалася Рада великого князівства – своєрідний передпарламент, а згодом і сейм держави. Особливі громадянські права цієї верстви були підтверджені “привілеями” 1447, 1492 і 1506 років.

Підсумком активної законодавчої діяльності щодо різних сфер життя шляхти, став Литовський статут – шляхетський кодекс, що детально регламентував усі основні інститути шляхетського земського права. В його остаточній редакції 1566 року докладно визначалося місце кожної людини у суспільстві. Звичаєве право поступилося канонам цивільного “писаного” права.

В Литовському статуті шляхта досить виразно вирізняється серед інших станів своїм вищим громадсько-політичним статусом, залученістю до публічного виміру існування. Кожний шляхтич отримував рівне і пряме право голосу у виборах органів самоврядування, сусідів та послів у сейми. Проте, є безсумнівним, що політична сфера життя шляхетського стану, на кшталт античності, має точку опертя в приватній площині. Господарсько-приватна сфера життя вимагала від шляхтича виконання управлінських функцій – панування, підкорення та контролю над майновими і грошовими операціями. Статут надійно гарантував майнові права шляхтичів стосовно успадкування і розпорядження власною землею. Так поставала у литовську добу система приватної власності на землю, яка відіграє провідну роль в народженні “модульної людини” (Гелнер).

Навіть побіжний огляд законодавства цієї доби свідчить про те, що гідний економічний і політичний статус шляхетської верстви закріплювався законодавчо. Варто згадати хоча б базові принципи судової реформи 1564 року, принципи шляхетських

вольностей 1568 року та Акт про недоторканість особи від арешту, ув'язнення та позбавлення майна без вироку суду, який був аналогом Великої Хартії Вольностей 1215 року.

Аналізуючи максими звичаєвого права та уставних грамот Литовського статуту, очевидно, що вони відбивали європейські еталони правової культури: відносний пріоритет надавався правам особи на протигагу правам держави та церкви, залученості до громадських процесів широкого шляхетського шару.

Об'єктивно разом з литовсько-польською добою починається вкрай важливий етап розвитку українського суспільства. Він пов'язаний із глибинними подіями, що відбувались у сфері приватного та публічного і були обумовлені радикальною трансформацією станового суспільства. В ньому функціонували і визначали себе суперечливі особистісні імперативи, інтереси різноманітних корпоративних спільнот та владних інституцій.

Цей етап мусимо визначити як корпоративну шляхетську демократію – суспільний лад у відповідності з яким середньовічний індивід, реалізуючи себе у ракурсі економічної та політичної іпостасі, розчинюється у груповому інтересі, натомість отримуючи за лояльність певні гарантії та привілеї.

Попри певні відмінності між європейською та українською історичними традиціями мусимо говорити про сталу соціофілософську та культурно-цивілізаційну спадкоємність між європейською полісною культурою та корпоративною шляхетською демократією. Стрижневі постулати античної демократії – приватна власність та відкрите публічне ствердження вільних громадян демократичні форми обрання державної влади на достатньо тривалий час визначили суспільне буття української людини.

Європейський вплив у сфері публічного та приватного виявився під час розквіту міської демократії (Магдебурзьке право), творення Литовського кодексу, Конституції Пилипа Орлика, впровадження системи адміністративного самоврядування і договірних відносин. Таким чином, вплив континентально-демократичної традиції на цьому етапі, політична інкорпорованість українського суспільства в європейські події, сприяли тому, що Україна майже до XIX сторіччя торувала шляхом побудови європейського громадянсько-правового ладу з національ-

но-традиційною українською звичаєвою специфікою: вічовим демократизмом і, навіть, елементами розподілу влад.

За умов сприятливого вектору суспільного розвитку, цивілізованого співіснування громадського і державного, економічного та політичного, дисперсії власності та влади – починають створюватися автономні демократичні утворення. Ще у XV сторіччі з'явилася верства, яка тривалий час уособлювала собою автономну українську спільноту – козацтво. Устрій козачини мав риси європейського самоврядування і втілював ідею рівності перед законом.

Козацтво маніфестувало себе як відкритий орден і включало представників всіх суспільних страт: шляхту, релігійних лицарів, міщан, простих селян. Ідея замкненості етатистські та тоталітарні тенденції довгий час були супротивними українському суспільству, як такі, що суперечили українському менталітетові та й українській політичній культурі. Козацтво протягом XVI – XVIII сторіч було “пасіонароною” політичною верствою, яка, з одного боку, виконувала функції ядра позадержавних суспільних відносин, а з іншого, поєднувала приватні, громадянсько-політичні та державні інтереси, взявши на себе місію посередника між особою та державою.

Козацька революція не створила досконалої демократичної суспільної системи, яка б забезпечила повноцінне функціонування громадянського суспільства. У тогочасній Європі принципу рівності всіх громадян перед законом ще не існувало. Але, незважаючи на певні соціальні напруження та протиріччя між суспільними втратами в приватному та публічному вимірах, свобод в українському суспільстві було більше, ніж, скажімо, у сусідніх країнах Росії та Польщі.

Козацька цивілізація аналогічно полісній ґрунтувалася на приватній власності. підґрунтям, основою козацького статусу був приватний земельний клин, що підтверджують історичні джерела. Господарська система перевіряла козацьку людину на міцність, готуючи до іншої форми існування, – військової, громадянсько-політичної тощо.

В європейському вимірі існувала і правова система козацтва, яка ґрунтувалася передовсім на Литовському статуті, німецькому Магдебурзькому праві та праві звичаєвому. В межах ко-

зацької культури був сформований досить активний, як в економічному, так і в суспільно-політичному житті, тип особистості. Потенційно він був здатним вирішити найскладніші громадянські проблеми, створити етос працездатності, бути дієвим актором громадянського суспільства. Проте, історичні події XVIII – XX сторіч перешкодили цьому.

Українська людина стала об'єктом втілення різноманітних соціальних утопій, передусім російської та радянсько-комуністичної. Внаслідок відсутності власної держави та громадянсько-національної ідеології суспільного розвитку вона була вимушена транслювати концепції російської та радянської духовної традиції. Будь-яка форма автономної активності придушувалась, українська особа не могла виходити на рівень громадянських проблем, консервуючись на спрощеному народному рівні.

В XX столітті тенденції відчуження глобалізуються, набуваючи драматичного характеру. Приватна сфера, а з нею і інститут приватної власності, скасовується остаточно, особа перетворюється на тотального агента держави, яка підпорядковує собі приватні і публічні виміри життя. Будь-яка вільна комунікація в такому суспільстві стає неможливою, адже одразу ставить під сумнів самоіснування тоталітарної системи. Спрощуються і стають прозорими суспільні відносини, підкоряючись лише ієрархічному принципу володарювання і підкорення. Економічна система стає одержавленою, функціонує поза суспільними інтересами і потребами, віддзеркалюючи не імперативи громадянського суспільства, а бюрократичні форми влади.

Звичайно, така система не могла бути довготривалою. Зміни, які відбулися на теренах Східної Європи, призвели до відродження приватних і публічних вимірів громадянського суспільства і в Україні. Проте, на відміну від європейського громадянського суспільства, яке є цілісною збалансованою системою активно діючих особистостей відносно автономних від держави, українське суспільство є соціальним організмом, в якому неможливі передумови становлення світоглядно-гуманістичних принципів, таких як відокремлення економіки від політики, власності і громадянина від влади.

Українські проблеми накладаються на суперечливі соціокультурні трансформації “ситуації Постмодерну”. Передусім це – глобалізація культури та специфічність національних традицій, поява нових форм впливу на громадянські спільноти та формування нових субкультур, що не завжди поділяють ідеали громадянського суспільства. Таким чином, витворення сучасної ідеології громадянського суспільства, яка б поєднала особистісні, групові, суспільні та приватні цілі, залишається актуальною. Від вирішення цього питання залежить майбутнє України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения в 4-х томах / Аристотель ; [пер. С. А. Жебелева]. – М. : Мысль, 1983. – Т.4.
2. Платон. Законы / Платон ; [общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи]. – М. : Мысль, 1999.
3. Констан Б. О свободе древних и ее сравнение со свободой у современных людей / Б. Констан // Полис. – 1993. – № 2.
4. Peasant – Citizen and State. – New York, 1988. – P. 24.
5. Аристотель. Политика // Аристотель. Сочинения в 4-х томах / Аристотель ; [пер. С. А. Жебелева]. – М. : Мысль, 1983. – Т.4.
6. Йонас Г. Принцип відповідальності / Г. Йонас. – К., 2000. – С. 157.
7. Йонас Г. Принцип відповідальності / Г. Йонас. – К., 2000. – С. 158.
8. Апель К. Етноетика та універсалістська макроетика: суперечливість та доповнювальність / К. Апель. – К., 1994.
9. Пайпс Р. Собственность и свобода / Р. Пайпс. – М., 2000. – С. 137.

Костянтин РОДИГІН,
кандидат філософських наук,
Донецький національний університет імені Василя Стуса,
м. Вінниця

Михайло РОДИГІН,
кандидат хімічних наук,
Інститут органічної хімії НАН України, м. Київ

МОДУСИ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО БУТТЯ ФЕНОМЕНА ЗАХІДНОЇ АЛХІМІЇ: УКРАЇНСЬКИЙ ВИМІР

У статті виділено та розглянуто модули соціокультурного буття феномена алхімії, запропоновано їх схематичну формалізацію, що дозволяє виокремити й проаналізувати складові сакрально-когнітивних комплексів алхімії. Понад 25 років пропрацював у Донецькій обласній державній адміністрації на посаді головного фахівця у справах релігії, викладав у ВНЗ Донецька. мії, встановити окремі прояви явища, спосіб їх буття та взаємодії. Розглянуті із застосуванням цієї схеми факти дають змогу дійти висновків щодо буття феномена за часів його активного вкорінення на теренах України протягом XVII – XVIII ст., що відбувалося у типовий для західної алхімії спосіб.

Ключові слова: алхімія, історичний та легендарний модули соціокультурного буття, українська алхімія, XVII – XVIII ст.

Історичні реалії переконливо свідчать, що у XV – XVII ст. мали місце інтенсивні процеси культурної дифузії, внаслідок яких феномен західної алхімії активно поширювався в Східній Європі. В Речі Посполитій і, зокрема, на теренах України цьому сприяла наявність комплексу умов для розвитку феномена алхімії [1]. Це дає підстави припустити можливість вкорінення феномена в тогочасному українському соціумі. Проте, відповіді, наскільки повно ця можливість була реалізованою, на сьогодні немає, хоча аналіз першоджерел свідчить про безумовну наявність алхімічного мотиву в тогочасній літе-

ратурі [1], а отже показує, що в Україні алхімічні знання щонайменше були відомими.

Стаття має **на меті** висвітлити питання соціокультурного буття феномена української алхімії в усіх його модусах¹ на основі попереднього узагальнення типології останніх.

Перш за все, слід визначитися, яке сутнісне наповнення має термін «українська алхімія» в даній роботі.

«Алхімія». З численних визначень та самовизначень найбільш широким та змістовним видається формулювання Альберта Великого: «Алхімія ... За допомогою цього мистецтва вражені пошестю метали ... відроджуються, а недосконале стає досконалим» [2, с. 7]. Деталізуючи це принципове рамкове формулювання, зауважимо, що в межах даного дослідження терміном «алхімія» характеризуються всі прояви теоретичної та практико-операційної діяльності, які:

- є заснованими на вірі у можливість штучного містичного впливу на матерію з метою інтенсифікації процесу її вдосконалення, зокрема, з використанням філософського каменя [3];

- мають реальні або уявні спільні риси та принципи реалізації з лабораторною хімічною практикою [4];

- врешті-решт, спрямовані на здобуття необмеженого ресурсу [5] – матеріального (філософський камінь – трансмутация), темпорального (еліксир безсмертя), біокреативного (еліксир молодості, панацея, гомункул, палінгенезія), гносеологічного (абсолютне знання).

«Українська». Цю дефініцію слід розуміти в найширшому сенсі:

- всі прояви алхімічного, пов'язані з етнічними українськими землями або українським населенням інших територій;

- персоналії осіб, пов'язаних з Україною, за її межами (а таких було чимало, наприклад, див. [6]).

¹ Модус (від лат. *modus* – міра, спосіб) тут розуміємо як спосіб існування, певний вид і характер буття. Застосування терміну «іпостась» до певних способів існування досліджуваного феномена видається не вельми коректним, оскільки не відповідає ані теологічним контекстам цього терміну, ані властивій йому конотації «лиця» (*persona*).

Тобто, в даному випадку дефініція «українська алхімія» поширюється на все, що водночас має стосунок до алхімії в будь-яких її проявах та України чи українців.

Не заглиблюючись в традиційно дискусійну проблему визначення алхімії наукою – лженаукою – протонаукою – паранаукою – квазінаукою – супернаукою тощо, можна констатувати, що серед форм знання, які не належать до нині визнаної царини «наукового», алхімія є однією з найвпорядкованіших. Можливо, принципова відмінність алхімії від наукового знання взагалі зводиться до рівня аксіологічних настанов [7].

У будь-якому разі, незалежно від дослідницьких підходів та наголосів, алхімія, безумовно, має певну наукову складову та традиційно розглядається як закономірний етап історії природознавства. Таким чином, першим за порядком, не виключено, що й за значенням, модусом алхімії є «історичний» або «науковий», до якого слід віднести всі прояви теоретичних узагальнень та практико-операційної діяльності.

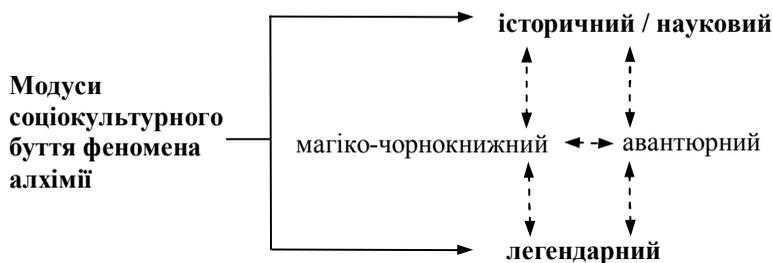
Логічним антиподом *історичного* є модус *легендарний*, де відповідність алхімічної легенди реаліям буття, власне, не є суттєвою. Проте, принциповим є факт її створення, як свідчення фольклорного відгуку на певний соціальний запит. Відтак при розгляді алхімії в легендарному вимірі не має значення ані існування реального підґрунтя оповіді, ані час її створення, тобто усуваються практично всі обмеження на застосування даного підходу.

Зрозуміло, що визначення модусів алхімії є абстрактною спробою розмежування різних сутнісних проявів феномена. Між цими формальними рамками лежить безліч перехідних форм, що можна окреслити як авантюрні та магіко-чорно-книжні, які мають релятивні зв'язки між собою та можуть співвідноситися як із історичним, так і з легендарним модусом існування феномена.

Алхімічні вчення та практики історично постають як одне ціле, де співіснують та обумовлюють трансформації один одного магія, релігія, наука та мистецтво, що утворюють дивовижні «сакральні-когнітивні комплекси» [8, с. 44]. Хоча магія та наука за визначенням є принципово різними формами ставлення людини до світу [9, с. 96], їх алхімічна єдність є безперечною, що

констатовано багатьма дослідниками [8, с. 36]. Таким чином, не втрачає актуальності розуміння алхімії як своєрідного «коридору часу», що здійснює комунікацію між минулим та майбутнім, містка між магією та експериментальною наукою [10, с. vii], і не лише в цій двомірній системі координат.

Виокремлені принципи модуси соціокультурного буття феномена алхімії та характер взаємодії їх перехідних форм узагальнено схемою.

В межах запропонованої класифікації доцільно розпочати дослідження української алхімії з історичного модусу її соціокультурного буття. Безперечним свідченням стосовно алхімії в українському контексті є пряма згадка про неї в книзі Кирила Транквіліона-Ставровецького «Перло многоцінне» (Чернігів, 1646 р.):

Ти з неподібного подібне твориши

Чрез нове алхімство – дива гідне діло!

Ти чуда світу виявиш людині сміло [11, с. 266].

Надзвичайно цікавим видається факт визнання української алхімії у тогочасному фаховому середовищі. У 1617 р. Міхаель Майер, алхімік із оточення імператора Рудольфа II, опублікував книгу «*Symbola aureae mensae duodecim nationum*» – «Символи золотих таблиць дванадцяти народів» [12], де під однією обкладинкою зібрано 12 трактатів (напевно, артефактних) славетних алхіміків різних часів та народів. Коло adeptів – «Гермес-египтянин, Марія-гебрейка, Демокрит-грек, Моріен-римлянин, Авіценна-араб, Альберт Великий-германець, Арнольд із Вілланови-галл, Тома Аквінський-італієць, Раймонд Луллій-іспанець, Роджер Бекон-англієць, Мельхіор Цибіненський-угорець, Ано-

нім-сармат» – очолює легендарний засновник герметичного мистецтва Гермес Трисмегіст, а замикає «Анонімний Сармат» (Anonymus Sarmata) [12, с. 1]. М. Майєр пояснює, що дванадцятий адепт є уродженцем Сарматії, яка включає різні народи, а саме «Польщі, Кашубії, Богемії, Моравії, Русі (Russi), Московії (Moschi) та багато інших» [12, с. 553]. Дефініція «сармат» відсилає до культурної течії сарматизму [13, с. 146], популярної тоді серед польської шляхти. Розуміння Сарматії М. Майєром, як бачимо, є суттєво ширшим, відтак «дванадцятий адепт» символічно долучає до герметичної традиції не лише Польщу, а й суто українські землі – Russi. Попри анонімність сарматського адепта, особистість якого для сучасників, вочевидь, не була принциповою, у книзі двічі фігурує його портрет [12, с. 1, 555], де явно зображено польського, українського або литовського шляхтича.

Проте, наразі не тільки відомості про анонімних діячів алхімії, що мають стосунок до України, є здобутком науки. У 1981 р. українським дослідником О. Гаркавцем виявлено документ, що є безпосереднім свідченням алхімічної діяльності у Львові – трактат Андрія Торосовича «Sekreta z ogrodu philozowskiego, zebrane prawdziwe o kamieniu blogoslawionim philozowskim z wykladem pisane roku Panskiego 1626» – «Таємниці з філософського саду, правдиво зібрані про благословенний філософський камінь, писані року Божого 1626» (ЦДІАК. Ф.250, оп.3, од. зб. 32. Раніше Ф.228, оп.1, од. зб. 89) [14, с. 47]. Трактат дійсно містить певні відомості з садівництва [14, с. 57], але назва викликає аналогії з «Розарієм філософів» Арнольда з Вілланови, назвою «Ароматуханный гроздеполезный овощ» [15, с.327], під якою був відомим переклад трактату Раймонда Луллія «Ars Magna», виконаний шляхтичем Андрієм (Яном) Білобоцьким, – чи збірки трактатів відомих діячів алхімії «Герметичний вінок з троянд», виданої в Гамбурзі у 1682 р. Міхаелем Пфайффером [16], тобто претендує на продовження багатовікової герметичної традиції застосування віддалених образів та рослинно-тваринних алегорій.

Компетентність Андрія Торосовича (обладнав лабораторію у кам'яниці на вул. Вірменській [17, с. 55]) в алхімічних справах багаторазово підтверджується змістом трактату, де наводяться згадки та посилання на чимало імен [14, с. 53]. Згадані

Торосовичем автори належать до виокремлених Міхаелем Майєром дванадцяти великих адептів [12]. Якщо посилання на авторитети є традиційним, то численні згадки алхіміків, що не належать до кола визначних, можна інтерпретувати як свідчення щодо інтеграції автора в тогочасне алхімічне професійне середовище. Також, автор напевно відслідковував алхімічні новини, свідченням чого є згадка майже сучасника торосовичевого трактату – Андрія Лібавіуса (близько 1540 – 1616 pp.; фігурує в трактаті як Andrzej Libaniusz).

Проте є підстави розширити регіон сприяння українській алхімії за межі Львова, а час подовжити принаймні на все XVIII ст. Так, у селі Підгірці Бродівського району Львівської області є старовинний замок, що з початку XVIII ст. належав магнатам Жевуським. Наприкінці XVIII ст. господар замку, пан Северин Жевуський, останній польний гетьман коронний Речі Посполитої, облаштував там алхімічну лабораторію й займався пошуками філософського каменя [18, с. 42; 19, с. 161 – 163]. Ось, що про неї повідомляють дослідники [20, с.88]: «у приміщенні над кармазиною залу була алхімічна майстерня Северина Жевуського (Seweryna Rzewuskiego Targowiczana), де були найрізноманітніші алхімічні прилади, алембіки, реторти, котли (przrzędny alchemiczne, alembiki, retorty, kociołki), нагадуючи нам безрезультатні експерименти деяких значних панів XVIII ст.». Достеменно невідомо, хто саме та наскільки серйозно працював в лабораторії Підгорецького замку, проте пан Северин щонайменше фінансував цю діяльність.

Можливо, він мав бажання поліпшити фінансовий стан за рахунок штучного золота і в цьому не був оригінальним. Принаймні, відомо про його пошуки скарбів на території Плісеського городища та інші відчайдушні спроби розбагатіти [19, с. 161 – 163]. Не виключено, що він мав якийсь інший інтерес до алхімії, але достеменних відомостей щодо цього не збереглося. Проте, цікавим видається те, що цитована книга пана Кричинського «Zamek w Podhorcach» вийшла через чимало років після того, як останній Жевуський передав Підгорецький замок у власність князів Сангушків. До того ж, письменник-краєзнавець, що на загал приділив лабораторії лише кілька рядків, виявився, як свідчить текст, обізнаним на алхімічному обладнанні (з високою

впевненістю можна стверджувати, що переважна більшість людей не відрізнять «реторти» від «алембіка»). З цього можна зробити кілька припущень, які, незалежно від того, що з них та наскільки є наближеним до істини, свідчать про наявність на теренах України алхімічного знання та інтересу до нього:

– нащадки Северина Жевуського, а пізніше пани Сангушки довгі роки з якихось резонів зберігали лабораторію попереднього власника – і автор опису маєтку побачив її на власні очі;

– про цю лабораторію збереглася пам'ять (тобто були її носії) в обсягах, що включають спеціальне знання;

– можливо, пан Кричинський мав власний інтерес до алхімії й володів певними знаннями, оскільки видається малоімовірним, що інформація стосовно алхімічного реманенту будь-коли і де мала широке соціальне розповсюдження;

– нарешті, зовсім малоімовірне припущення: на відміну від сучасності, алхімія була в сфері інтересів багатьох освічених людей тогочасся. Принаймні, текст свідчить, що тоді в середовищі аристократії зацікавленість алхімією не була чимось винятковим: «алхімічні ... експерименти деяких значних панів XVIII ст.» [20, с. 88].

Таким чином, станом на XVIII ст. алхімія на українських теренах, вочевидь, мала добру соціально-економічну базу. Ці прояви алхімії цілком можуть розглядатися як частина «історичного» модусу буття феномена, проте мають виразне авантюрне забарвлення, яскравим підтвердженням чого є наступні дві персоналії.

Якуб Франк (Jakub Jyzef von Frank-Dobrucki, 1726 – 1791 рр.) – рабин, кабаліст. Мав славу чудотворця та алхіміка. Походив з села Королівки на Поділлі або Бережанки поблизу Гусятин (нині Тернопільська область), навчався у Чернівцях [21, с. 39, 313]. У Брно активно зайнявся алхімією, якої раніше навчався в рабинів Ісахара та Мардохея [21, с.83], з метою виробництва золота та «золотих крапель»¹, що позиціонував як уні-

¹ Вочевидь, йдеться про подальший розвиток уявлень про досконалість у природі, що певною мірою ототожнювали поняття золота з філософським каменем та панацеєю. «Питне золото» (можливо, йдеться про колоїдні розчини золота та аурумвмісних сполук) було введено до обігу арабськими алхіміками та дов-

версальні ліки [22, с.73, 84]. Відносити Якуба Франка до діячів української алхімії дозволяє не лише місце народження та навчання, але й самоідентифікація: він казав, що є «родом з Русі» та стверджував – «Я є русином і люблю русинів» (Ja jestem Rusin i lubię Rusinyw) [22, с. 72].

Інший приклад є не менш промовистим. Тадеуш Грабянка (Tadeusz Grabianka, 1740 – 1807 рр.) – подільський шляхтич, алхімік та ілюмінат. Народився у Райківцях на Поділлі. У 1770-і рр. захопився герметичним мистецтвом ймовірно після знайомства у Берліні з алхіміками Антуаном-Жозефом Пернеті та Людвіком Філібером де Морво – братом славетного французького хіміка Луї-Бернара Гітона де Морво. У своїх подільських маєтностях Грабянка обладнав алхімічну лабораторію, де принаймні до 1784 р. працював над пошуками філософського каменя і приймав численних гостей-герметиків, зокрема, за легендами, самого графа Каліостро. Англійські масонські енциклопедії ХІХ ст. часто-густо взагалі плутають Грабянку з Каліостро, фактично ототожнюючи їх [24]. Пізніше Грабянка очолив товариство ілюмінатів в Авіньйоні, де разом із Пернеті практикував алхімію. Захопився містичним вченням Еммануїла Сведенборга, прийняв титул «Царя Нового Ізраїля». Географія авантюрної діяльності Грабянки включає, окрім Поділля, Берліну, Варшави та Авіньйону, – Лондон, Київ і Санкт-Петербург, де врешті-решт був ув'язненим і помер у Петропавлівській фортеці [25].

Якщо ці відомості стосуються переважно історичного та авантюрного проявів алхімії, то наступні можна віднести до проявів легендарного та авантюрного.

Цикл легенд щодо гонорового шляхтича та чорнокнижника пана Твардовського є промовистим свідченням розвитку алхімічного фольклору (фольклору щодо алхімії) на теренах Речі Посполитої з виразними ознаками національного колориту. Проте, питання, якою мірою це має стосунок безпосередньо до України як такої, вимагає з'ясування.

го не втрачало популярності. Алхімік та лейб-медик французького короля Давід де Плані Кампі у 1583 р. видав «Трактат про правдивий, неперевершений, великий та універсальний лік древніх або питне золото, незрівнянну скарбницю невичерпних багатств» [23, с. 38]. До теми також долучився видатний техномімік ХVІ ст. Бернар Паліссі – автор «Трактату про питне золото» [23, с. 77].

Перш за все, реальний або легендарний чорнокнижник Твардовський дійсно мав безпосередній стосунок до алхімії. В книзі «Polska i Rus az do pierwszej polowy XVII wieku» пан Мацейовський приділяє окремих розділ розгляду алхімії (на с. 433 згадується хтось на прізвище «Алхімік») в одній з глав, що присвячено легендарній історії з паном Твардовським [26, с.376-436]. Проте, розглядати Твардовського просто як колонізований варіант доктора Фауста, з яким вони схожі, вочевидь, не варто. Дослідники ставлять образ пана Твардовського в один ряд з такими славетними персонажами легенд, як староперський Зохак, візантійський Феофіл, кельтський Мерлін, іспанський Кіпріян, чеський Жито, тобто чарівниками найвищого гатунку [27].

Територіально діяльність алхіміка-чорнокнижника – міфічного персонажа або його реального прототипу, – за оцінками дослідників, припадає на землі України. «Твардовський жив між русинами та литвинами над Дніпром» [26, с.391]. А. Мацейовський наводить інформацію, почуту близько 1830 р., згідно якої фатальна корчма «Рим», де Твардовського забрали чорти, знаходилась поблизу м. Лубни [26, с.392] – столиці задніпровських володінь князя Яреми Вишневецького, воєводи Руського. Це є важливим свідченням, оскільки дозволяє розширити географію пригод чорнокнижника на Лівобережжя, тобто фактично на всю територію України.

Посилаючись на авторитет М. Максимовича, А. Мацейовський стверджує, що ці легенди мали велику популярність на Полтавщині [26, с.392]. Критик М. Каченовський наводить думки щодо визнання та загальноукраїнської любові до легенд про Твардовського. Малоросійська література тримається на жартах. «Безспорно сюда належить Твардовській. ... Герой баллади и его союз с бесом известны не менее в Польше и за Днепром, как в Малороссии и Украине; рассказы об удальстве Твардовского, об его приключениях слушаются с неослабным любопытством» [28, с.121]. Це свідчить про відповідність їх характеру та змісту світогляду та смакам місцевих мешканців та опосередковано підтверджує думку, що корчма «Рим» дійсно могла бути під Лубнами, принаймні така думка, вочевидь, імпонувала б полтавцям. Тобто відбулась соціальна асиміляція леге-

нди, що є реальним лише за умови можливості виникнення аналогічних на місцевому ґрунті [29, с.24].

Висновки

Запропонована схема модусів соціокультурного буття феномена алхімії дозволяє виокремити та проаналізувати складові сакральні-когнітивних комплексів алхімії, встановити окремі прояви явища, спосіб їх буття та взаємодії. Застосування цієї схеми до української алхімії дає змогу дійти висновків щодо реалій її буття в історичному та легендарному модусах.

Розгляд української алхімії в її історичному модусі дозволяє стверджувати, що в країні, принаймні станом на XVII ст., феномен був відомим непогано. Історичні свідчення буття феномена доповнюються символічним визнанням європейською спільнотою: представлений в літературі образ Сармата окрім історичних реалій несе в собі явні прояви легендарного.

Відомості про творчість львівського алхіміка Андрія Торошовича, що включала як літературний, так і практико-операційний аспект, дозволяють розглядати її як типовий прояв української алхімії в її історичному модусі з вагомим історико-природознавчим значенням.

Встановлений факт дійсного існування алхімічної лабораторії в Підгорецькому замку належить до історичного модусу буття феномена алхімії з сильним акцентом авантюрних проявів.

Подальше посилення авантюрних тенденцій спостерігається при розгляді персоналій діячів української алхімії XVIII ст. Якуба Франка та Тадеуша Грабянки, що врешті-решт дозволяє їх розгляд в межах легендарного модусу. Нарешті, цикл легенд про пана Твардовського включає в себе в межах легендарного модусу чорнокнижну та авантюру складові.

Таким чином, сукупний аналіз наведених проявів алхімії дозволяє стверджувати її існування та розвиток на теренах України щонайменше протягом XVII – XVIII ст.

ЛІТЕРАТУРА

1. Родигін К. Алхімія та натурфілософське знання в ментальному та геополітичному просторі Східної Європи XV – XVII століть / К. Родигін, М. Родигін // Схід. – 2012. – № 2 (116). – С. 164-172.

2. Albertus Magnus. *Libellus de Alchimia* / Albertus Magnus; [translation by Sister Virginia Heines]. – Cambridge Univ. Press, 1958. – 79 p.

3. Родигін К.М. Феномен алхімії: Час, Хаос і Порядок / К.М. Родигін, В.В. Білецький // Схід. – 2009. – № 8 (99). – С. 113-116.

4. Феномен алхімії в сучасному світі: музеологічний аспект / Родигін К.М., Родигіна О.М. Родигін М.Ю. // Вісник Донецького нац. університету. Сер. Б.: Гуманітарні науки. – Вип. 1-2, Т.2. – 2013. – С. 79-90.

5. Родигін К.М. На межі безмежного: горизонти цілепокладання в алхімічній філософії / К.М. Родигін // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць / [гол. ред. В.М. Вашкевич]. – К.: ВІР УАН, 2013. – Вип. 71 (№ 4). – С. 544-549.

6. Микитась В. Давньоукраїнські студенти і професори / В. Микитась. – К.: Абрис, 1994. – 288 с.

7. Чорноморденко І.В. Квазінауки як позанаукове знання / І.В. Чорноморденко // Мультиверсум. Філософський альманах / [гол. ред. В.В. Лях]. – К.: Центр духовної культури, 2004. – №44. – С. 82-90.

8. Винокуров В.В. Алхимия в современном мире – *sol niger* / В.В. Винокуров // *Magnum Ignotum: Алхимия. Иконология. Схоластика* / [под общ. ред. И.П. Давыдова]. – М.: Книжный дом «Либроком», 2012. – С. 27-196.

9. Малиновский Б. Магия, наука и религия / Б. Малиновский; [пер. В.Н. Поруса] // *Магический кристалл: Магия глазами ученых и чародеев* / [ред. и сост. И.Т. Касавин]. – М.: Республика, 1992. – С. 84-127.

10. Berthelot M. *Les Origines de l'Alchimie* / M. Berthelot. – Paris, 1885. – xx +445 p.

11. Кирило Транквіліон-Ставровецький. Із книги «Перло многоцінне». Про премудрість / Кирило Транквіліон-Ставровецький // Слово многоцінне: Хрестоматія української літератури, створеної різними мовами в епоху Ренесансу (друга половина XV – XVI століття) та в епоху Бароко (кінець XVI – XVIII століття) / [упор. В. Шевчук, В. Яременко]. – К.: Аконіт, 2006. – Книга друга. – С. 265-267.

12. Maier M. *Symbola aureae mensae duodecim nationum* / Michael Maier. – Francofurti, 1617. – 662 p.

13. Prinke R. *The Twelfth Adept* / R. Prinke // *The Rosicrucian Enlightenment Revisited* / John Matthews; ... [et al.]. – Hudson, NY.: Lindisfarne Books, 1999. – P. 141-192.

14. Tryjarski E. О poboїнym alchemiku Lwowskim i znaczeniu jego zapisyw dla badacъ jъzykoznawczych / E. Tryjarski // *Biul.Orm. Tow. Kult.* – 2001. – N24/25. – S.47 – 59.

15. Шишков А.М. Средневековая интеллектуальная культура / А.М. Шишков. – М.: Издатель Савин С.А., 2003. – 592 с.
16. Герметический венок из роз / [пер. з нем. В.Сердюкова. Ред. В.фон Эрцен-Глерон]. – К.: Пор-Рояль, 2008. – 224 с.
17. Энциклопедія Львова / [Ред. А.Козицький, І.Підкова]. – Львів: Літопис, 2007. – Т.1. – 656 с.
18. Мацюк О.Я. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні / О.Я. Мацюк. – Львів: Центр Європи, 1997. – 200 с.
19. Лемко І. Легенди старого Львова / І. Лемко. – Львів: «Апріорі», 2008. – 176 с.
20. Kryczynski W. Zamek w Podhorcach / W. Kryczynski. – Zloczow, 1894. – 93 s.
21. Kraushar A. Frank i frankińscy polscy 1726 – 1816. Monografia historyczna / A. Kraushar. – Krakow: Gebethner i spyika, 1895. – Т. I. – 436 s.
22. Kraushar A. Frank i frankińscy polscy 1726 – 1816. Monografia historyczna / A. Kraushar. – Krakow: Gebethner i spyika, 1895. – Т. II. – 399 s.
23. Джуа М. История химии / М. Джуа; [пер. с итал. Г.В. Быкова]. – М.: Мир, 1975. – 477 с.
24. Danilewicz-Zielicka M. Mistyk w kręgu oświeconych. Pryba przypomnienia „Kryla Nowego Izraela” – Tadeusza Grabianki / M. Danilewicz-Zielicka. – URL http://www.gnosis.art.pl/e_gnosis/aurea_catena_gnosis/danilewicz_grabianka1.htm
25. Лонгиновъ М. Одинъ изъ магиковъ XVIII вѣка / М. Лонгиновъ // Русскій вѣстникъ. – 1860. – Т. 28. – С. 579-603.
26. Maciejowski A. Polska i Rus az do pierwszej polowy XVII wieku / A. Maciejowski. – Peterzburg-Warszaw, 1842. – Т.IV. – 470 s.
27. Бегунов Ю.К. Сказание о чернокнижнике Твардовском в Польше, на Украине и в России и новонайденная «История о пане Твардовском» / Ю.К. Бегунов // Сов. славяновед. – 1983. – №1. – С.78 – 90.
28. Каченовскій М.Т. Предисловіє къ книгѣ. Гулакь-Артемовскій П. Панъ Твардовскій. Малороссійская баллада / М.Т. Каченовскій // Вѣстникъ Европы. – 1827. – №5-6. – С.116 – 129.
29. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор / К.В. Чистов. – Л.: Наука, 1986. – 304 с.

УКРАЇНА І СВІТ

УДК 002:330

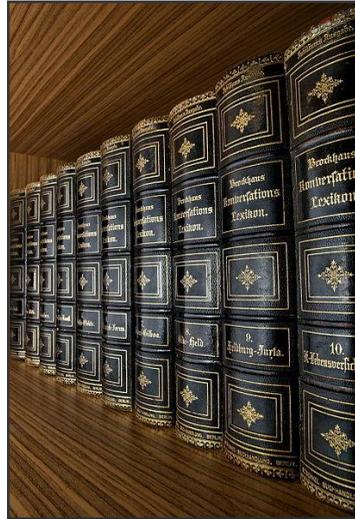
*Анатолій ЛУЦЮК,
адміністратор української Вікіпедії
(м. Одеса, Україна)*

ВІКІПЕДІЯ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА¹

Ідея універсальної і загальнодоступною енциклопедії з'явилася досить давно але набула сучасного та звичного для нас вигляду лише у XVII столітті, з появою ряду видань, серед яких «Енциклопедія Британіка» та німецькомовна «Енциклопедія Брокгауз». Статті в них були доступними за стилем викладу та глибокими за змістом, систематично розташованими в передбачуваному порядку.

У 90-х роках XX століття з розвитком мультимедійних технологій з'явилися електронні енциклопедії на компакт-дисках. Пошук статей в них став практично миттєвим, з'явилася можливість вставляти в статті не тільки якісні фотографії, але і звукові фрагменти, відео, анімацію. Найбільш значущим стало видання в 1993 «Encarta» корпорацією Майкрософт і у 1994 електронної версії «Британіки». Остання у березні 2012 року відмовилася від випуску паперових видань та повністю перейшла на мультимедійний формат.

З розвитком інтернет-технологій набула поширення ідея розвитку вільної енциклопедії. Вперше цю ідею сформулював

¹ Зображення у статті поширюються на умовах ліцензії CC-BY-SA-4.0

засновник руху вільного програмного забезпечення Річард Столмен.

9 березня 2000 Джиммі Вейлзом та Ларрі Сенгером був запущений проект Nupedia, який на початку 2001 року за пропозицією Річарда Столмена і Фонду вільного програмного забезпечення перейшов на вільну ліцензію GNU FDL. Але писати тексти в ній було дозволено тільки дипломованим фахівцям після схвалення попередньої заявки. Незважаючи на великий резонанс та інтерес до проекту, за півроку було написано тільки 2 статті і Нупедія так і не стала успішним проектом. Заради прискорення процесу поповнення Нупедії 15 січня 2001 року було відкрито Вікіпедію, яка за задумкою засновників мала стати «чернеткою» Нупедії. Неочікувано Вікіпедія одразу стала успішним проектом, приваблювала як зовсім нових учасників, так і учасників Нупедії, і незабаром почала функціонувати цілком незалежно від Нупедії, котра 2003 року припинила існування. Перед закриттям в Нупедії було 25 закінчених статей, і ще 74 статті, що перебували в процесі поліпшення й рецензування.

А вже за рік, у 2004 році, англійська Вікіпедія стала найбільшою в світі енциклопедією, досягнувши позначки у 300 000 статей.

Як так сталося, що саме Вікіпедія змогла досягнути такого успіху, бо ж перед нею було декілька проектів, які намагались пройти цим шляхом і безслідно зникли? Причини в тому фундаменті, який був закладений від самого початку існування проекту. Перш за все, це вільна (безкоштовна) енциклопедія, яку може використовувати кожен. Більше того, протягом 16 років існування Вікіпедія не містить жодної реклами. Вікіпедія – це відкритий проект, її може редагувати кожен користувач інтернету. Це забезпечує велику кількість редакторів-вікіпедистів але, водночас, вимагає більшої уваги до комунікації та співпраці між редакторами. Цьому сприяє наявність низки основоположних принципів [1]:

*«Вікіпедія дотримується **нейтральної точки зору**: прагне до того, щоб у статтях не переважала окрема точка зору. Іноді це вимагає представлення кількох точок зору, що слід робити якомога точніше, супроводжуючи кожен необхідним контекстом, щоб можна було чітко розуміти, чиї точки зору*

*представлені. Не слід представляти жодну версію як «найкращу» або «істину в останній інстанції». Це передбачає скрізь, де це можливо – особливо при роботі над спірними темами, – представлення посилань на **авторитетні джерела**, які можуть бути **перевірені**... Вікіпедія – не місце для викладу вашої особистої думки, особистого досвіду або особистих переконань, тому всі учасники повинні слідувати правилам про **заборону оригінальних досліджень** і прагнути бути точними.»*

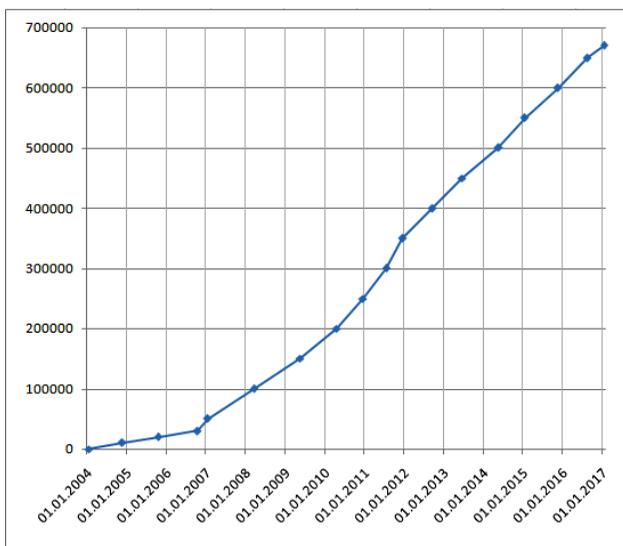
Крім того, важливою особливістю Вікіпедії є можливість отримувати інформацію рідною мовою. Після відкриття англійської почали відкриватись й інші вікіпедії, і вже до кінця 2001 року було створено 18 мовних розділів.

Було декілька спроб започаткувати україномовну версію декількома незаресстрованими користувачами [2] і 30 січня 2004 року була створена перша україномовна стаття – Атом. Ця дата вважається Днем народження української Вікіпедії. Авторами перших українських статей стали брати Юрій та Іван Ковальови, українські школярі, які в той момент мешкали у Японії. Про це можна дізнатись зі спогадів автора першої статті Вікіпедії Юрія Ковальова[3]:

«У мене з'явився інтерес до україномовної Вікі, коли я хотів перекласти англійське слово українською. Коли я спробував використати функцію перегляду іншою мовою на Вікіпедії, побачив, що українська сторінка була створена, але не існувало жодної статті. Я сказав про це своєму молодшому братові Івану, ми обоє зацікавилися і почали вносити статті в систему. При цьому першим словом було “Атом”, бо воно одне із перших слів в словниках. За ланцюжком ми почали вводити інші слова, пов'язані з уже введеними статтями.»

Українська Вікіпедія з самого початку взяла швидкий старт і вже 4 квітня 2004 року в ній нараховувалось 1000 статей.

16 січня 2007 року була створена 50 000 стаття, а вже за рік, 28 березня 2008 – 100 000. З того часу почався більш стрімкий розвиток української Вікіпедії. 7 квітня 2010 було написано 200 000-ну статтю, з нагоди чого було організовано прес-конференцію і розповсюджено прес-реліз. 12 лютого 2011 року за кількістю статей українська Вікіпедія наздогнала фінську. 31 серпня 2011 українська Вікіпедія перевершила норвезьку, а

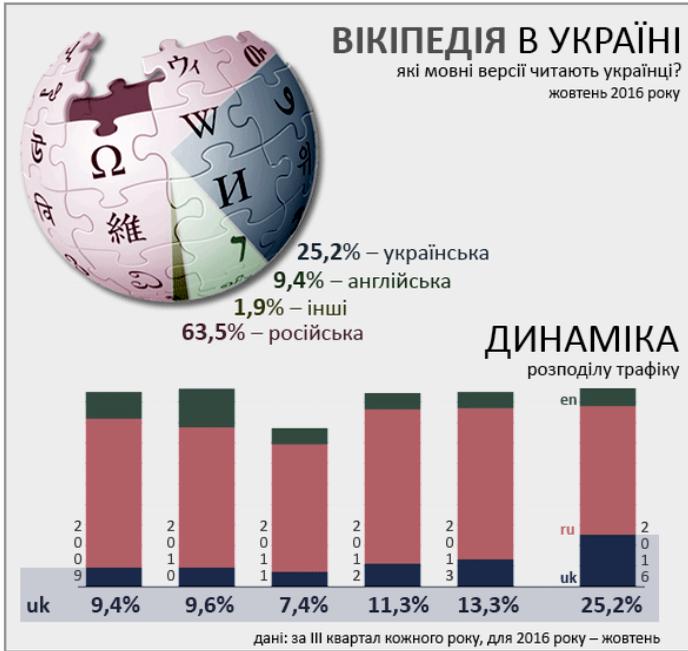

21 лютого 2012 – каталонську. На початок 2017 року кількість статей української Вікіпедії становить більше 670 000 – за цим показником вона перебуває на 16-му місці серед усіх мовних розділів, на 11-му місці серед європейських вікіпедій та на 3-му місці серед вікіпедій слов'янськими мовами.

За інформацією статистичного сервера Фонду Вікімедіа у листопаді 2016 року в Українській Вікіпедії загальна кількість переглядів сягала 55.8 мільйонів, що становить 0.34 % від переглядів сторінок Вікіпедії усіма мовами, або 20-е місце у світі [4].

У 2013 році з території України 71.1 % сторінок Вікіпедії було переглянуто російською, 16.4 % українською та 8.1 % англійською мовою. Та вже у жовтні 2016 року 63,5 % відвідувань з України припадало на російську Вікіпедію, 25.2 % – на українську Вікіпедію, 9,4 % – на англійську.

На думку оглядачів, ця статистика є «яскравим маркером вкоріненості українців у російський медіа простір»[5]. Водночас існує ряд інших чинників, які сприяють більшій популярності російської Вікіпедії в Україні. Зокрема російська має в два рази більшу кількість статей, ніж українська, а російська мова в п'ять разів більшу кількість носіїв. Іншою причиною є те, що більшість комп'ютерів українців працює на російськомовному про-

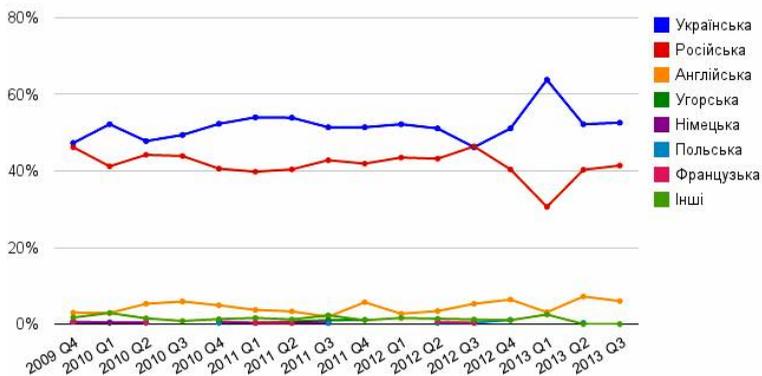

Джерело: Семків Володимир. Війна з префіксом Wiki // Збруч. – 19.01.2017

грамному забезпеченні. Як зауважує засновник Вікімедіа Україна Юрій Пероганич:

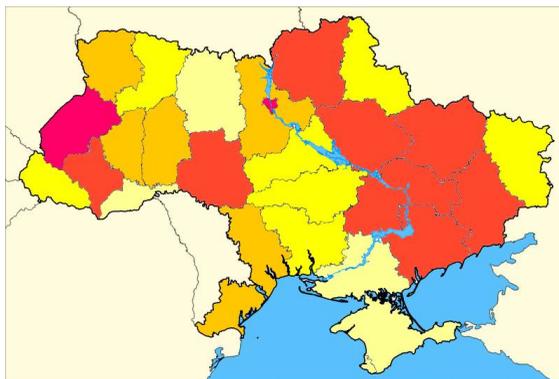
«Коли на комп'ютер встановлюється програма-браузер мало хто переймається, щоб встановити саме україномовну версію цієї програми, відтак за замовчуванням вона встановлюватиметься російською мовою. Тому, коли людина щось шукає – спочатку йде результат російської Вікіпедії, а потім української».

Водночас, статистика редагувань Вікіпедії, зроблених з території України буде дещо іншою. За три квартали 2013 року 55,1 % таких редагувань було зроблено в україномовному розділі, 38,2 % – в російськомовному та 5,9 % – в англійськомовному розділі Вікіпедії. Така тенденція може бути результатом більшої внутрішньої мотивації україномовних дописувачів з України, ніж у російськомовних.

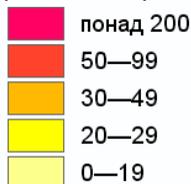

Варто зауважити, що авторами української Вікіпедії є багато користувачів з регіонів, які традиційно вважаються російськомовними. Це дуже яскраво видно з мапи вікіпедистів, на якій Східна Україна представлена навіть більше, ніж Центральна чи Західна. Водночас лідируючі позиції впевнено займають столиця України – Київ та Львівська область (478 та 310 відповідно). Серед інших країн найбільше вікіпедистів, які вказали місцем свого проживання Росію – 82 користувача, з Польщі – 24, із США – 20, з Німеччини – 19, Канади – 17.

Для популяризації та підтримки проєктів «Фонду Вікімедіа» українською мовою, насамперед Вікіпедії – флагманського проєкту «Фонду Вікімедіа», а також таких проєктів, як Вікісловник, Вікіновини,

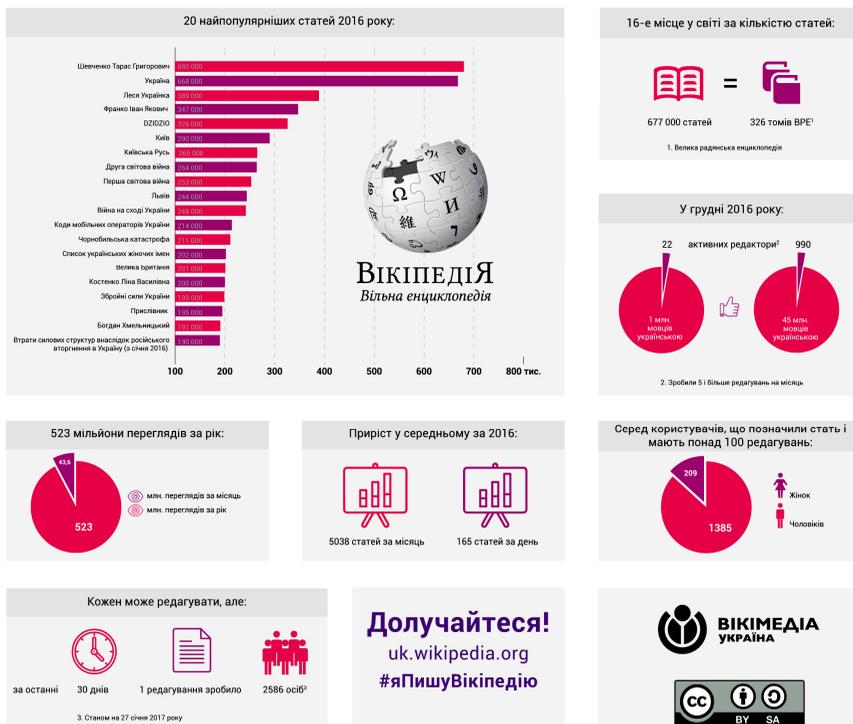
Кількість дописувачів Української Вікіпедії за регіонами України станом на **12 жовтня 2016** року.

Вікіпідручник, Вікіцитати, Вікіджерела, Вікімандри, Віківерситет, Вікісховище, Вікідані, Віківиди 2009 року було створено Громадську організацію «Вікімедіа Україна». Вона є регіональним відділенням «Фонду Вікімедіа» і займається підтримкою проектів Вікімедіа через проведення різноманітних заходів: віківишколів, конференцій, конкурсів статей і фотографій тощо.

Вікіпедія 13: цифри та факти

вільна енциклопедія, яку може редагувати кожен

Джерело: Блог Вікімедіа Україна. – 2017-02-01 URL: <https://wikimediaukraine.wordpress.com/2017/02/01/ukrainian-wikipedia-13/>

Зокрема до 13 річниці заснування української Вікіпедії «Вікімедіа Україна» ініціювала триденний марафон із написання статей у Вікіпедію, в рамках якого було проведено вікізустрічі для написання статей у 33 населених пунктах України, серед

яких були не лише столиця та обласні центри, але й невеликі міста та села.

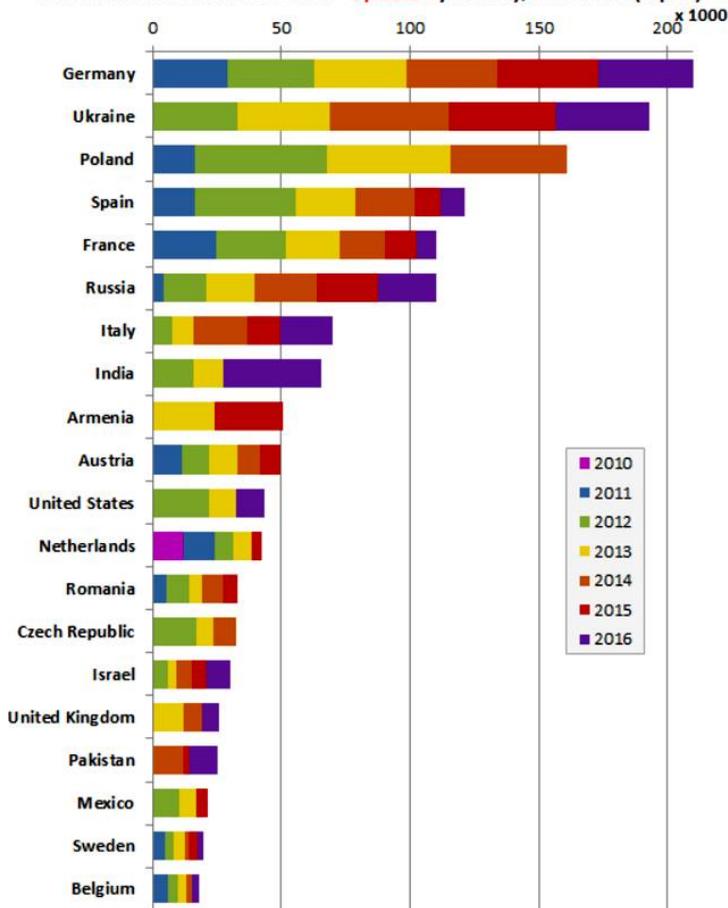
Загалом географія вікізустрічей в рамках Вікімарафону охопила країну від Львова до Сєверодонецька та від Глухова до Одеси. У бібліотеках, освітніх закладах, вільних просторах досвідчені вікіпедисти вчили правилам Вікіпедії, допомагали авторам із оформленням статей та нагороджували сувенірами від «Вікімедіа Україна» з символікою Вікіпедії [6].

Одними із найуспішніших проєктів проведених «Вікімедіа Україна» стали конкурси на найкращі зображення пам'яток культурної спадщини «Вікі любить пам'ятки» та конкурс на найкращі зображеннями пам'яток природи «Вікі любить Землю». Конкурс «Вікі любить пам'ятки» вперше був проведений 2010 у Нідерландах, у 2011 році став міжнародним, в Україні проводиться з 2012 року.

Загалом за всі роки проведення конкурсу Україна посіла друге місце в світі за загальною кількістю завантажених фотографій.

Wiki Loves Monuments 2010-2016 - Uploads by Country, Cumulative (top 20)

source: <https://tools.wmflabs.org/wlm-stats/>

Джерело: <http://www.wikilovesmonuments.org/wiki-loves-monuments-2016-statistics/>

Зокрема, у 2014 році в українській частині конкурсу було завантажено 47 тисяч фотографій (перше місце серед 41 країни-учасниці) понад 14 тисяч об'єктів культурної спадщини, з яких найбільше – у Києві (2910 пам'яток), Львівській (1340) та Одеській (1254) областях, найменше – у Луганській області (15), Севастополі (55) й Донецькій області (95). Взяти участь більше 500 авторів.

«Вікімедіа Україна» спільно з партнерами крім основних переможців відзначала також найкращі фото пам'яток дерев'яної архітектури, грецької та вірменської спадщини в Україні тощо. Для потреб конкурсу членами організації та волонтерами було укладено найповніший реєстр пам'яток культурної спадщини України.

«Вікі любить Землю» вперше проведений 2013 року в Україні, з 2014 – міжнародний Вікімедіа Україна провела пілотний фотоконкурс 2013 року та була організатором міжнародної частини конкурсу у 2014 році. В українській частині конкурсу 2014 року з 1 до 31 травня взяли участь 416 людей, які завантажили у Вікісховище 12 089 світлин 1324 об'єктів ПЗФ України [7].

ЛІТЕРАТУРА

1. Вікіпедія: П'ять основ URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіпедія:П%27ять_основ.
2. Історія української Вікіпедії. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Вікіпедія:Історія_української_Вікіпедії.
3. Пероганич Юрій. Про перших авторів української Вікіпедії // Блог Вікімедіа Україна. 2014-01-31 URL: <https://wikimediaukraine.wordpress.com/2014/01/31/first-authors-uk-wiki/>.
4. Українська Вікіпедія URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Українська_Вікіпедія.
5. Семків Володимир. Війна з префіксом Wiki // Збруч. – 19.01.2017 URL:<http://zbruc.eu/node/61215>.
6. Українській Вікіпедії – 13 років: 677 тисяч статей, 50 млн переглядів на місяць // Блог Вікімедіа Україна. – 2017-02-01 URL: <https://wikimediaukraine.wordpress.com/2017/02/01/ukrainian-wikipedia-13/>.
7. Вікімедіа Україна https://uk.wikipedia.org/wiki/Вікімедіа_Україна.

Ігор ТОДОРОВ,

*доктор історичних наук, професор, директор
Центру міжнародної безпеки та євроатлантичної інтеграції
Ужгородського національного університету*

УКРАЇНСЬКО-СЛОВАЦЬКЕ ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО У ВИМІРІ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ВИКЛИКІВ

В статті доведено, що українсько-словацьке транскордонне співробітництво об'єктивно залежить від характеру двосторонніх відносин та загального стану міжнародних відносин в світі, поточної політичної ситуації. Серед головних геополітичних викликів виокремлено агресивна експансіоністська зовнішньополітична діяльність Росії, кризові явища в Європейському Союзі, непередбаченість електоральних процесів в Європі та США. Головну увагу приділено загрозам сучасної російської зовнішньополітичної стратегії. Зазначено, що у Словаччині відбувається потужна пропагандистська діяльність РФ. Водночас, вказано на проєвропейськість і прозахідність словаків та на значення досвіду посткомуністичної трансформації Словаччини для України. Розкриті пріоритети транскордонного співробітництва із Словацькою Республікою згідно з Державною програмою розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 роки.

Ключові слова: *транскордонне співробітництво, Словаччина, Україна, ЄС, геополітичні виклики, російська агресія, російська пропаганда.*

Українсько-словацьке транскордонне співробітництво плідно розвивається вже понад 20 років. Проте сучасні виклики не можуть не впливати на його стан та перспективи. Транскордонне співробітництво – спільні дії, спрямовані на встановлення і поглиблення економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин між територіальними громадами, їх представницькими органами, місцевими органами виконавчої влади України та територіальними громадами, відповідними органами влади інших держав у межах компетенції, визначеної національним законодавством [1]. Успішність

транскордонного співробітництва залежить від багатьох чинників. Будь яке транскордонне співробітництво передусім об'єктивно залежить від характеру двосторонніх відносин та загального стану міжнародних відносин в світі, поточної геополітичної ситуації.

Наукові розвідки в цій царині є доволі чисельними. Зокрема, можна виокремити праці І.Артьомова, С.Віднянського, Я.Вірменич, Г.Диниса, Р.Дацківа, І.Лька, Є.Кіш, М.Лендел, С.Мітряєвої, М.Палінчака, С.Устича [2].

Метою статті є розгляд транскордонного співробітництва України та Словаччини в контексті сучасних геополітичних викликів. Досягнення цієї мети відбувалося шляхом вирішення наступних завдань: з'ясування сутності сучасних геополітичних викликів, загроз що впливають з російської агресії; визначення основних перешкод транскордонній українсько-словацькій співпраці та конкретних сучасних проявів співробітництва.

Реалізація визначених мети та завдань здійснювалася на основі використання передусім міжнародно-правових та національних нормативних актів [3], матеріалів вітчизняних та зарубіжних медій.

Сьогоднішня міжнародно-політична ситуація далека від стабільності: системне порушення Росією міжнародного права, її збройна агресія в Україну, низка регіональних збройних конфліктів та «точок напруги» негативно впливають на загальну картину. Примітно, що переважна більшість існуючих та потенційних вогнищ конфлікту стосуються саме контролю над територіями. Це відбувається всупереч загальним тенденціям епохи глобалізації, що традиційно асоціюються навпаки з «розмиванням» державних кордонів, зменшенням їхньої ваги у відносинах між державами та посиленням інтеграційних процесів на міжнародній арені. Проблематика класичної геополітики, балансу сил, боротьби за території та сфери впливу знову стає актуальною. Одним з найяскравіших підтверджень даної тези є російська інвазія в Україну та анексія Криму. Ці події стали першою спробою силової зміни європейських кордонів з часів закінчення Другої світової війни.

Серед головних викликів та загроз міжнародній безпеці можна виокремити три групи: 1) агресивні експансіоністські зо-

внiшньополiтичнi стратегiї Росiї; 2) кризовi явища в Європейському Союзi (Брекзiт, неконтрольована мiграцiя, економiчнi проблеми, популiзм i євроскептецизм); 3) непередбаченiсть полiтики нової адмiнiстрацiї в США.

Особливе мiсце серед глобальних геополiтичних викликiв займає сучасна росiйська зовнiшньополiтична стратегiя, що характеризується готовнiстю до використання вiйськової сили за для досягнення геополiтичних цiлей. Агресивна неоiмперська полiтика РФ несе величезну загрозу для рiгiональної та глобальної системи безпеки, особливо зважаючи на росiйський вiйськовий потенцiал, зокрема у сферi стратегiчних ядерних озброєнь, а також реваншистськi настрої сьогоднiшньої владної верхiвки. Сучасну полiтику РФ необхідно розглядати крiзь призму саме радянських уявлень про геополiтичну структуру свiту в цiлому й європейського рiгiону зокрема, оскiльки переважна бiльшiсть полiтичного керiвництва держави й зокрема путiнська адмiнiстрацiя є представниками колишньої партiйної номенклатури та вихiдцiв з силових структур СРСР. Для цих людей закiнчення Холодної вiйни асоцiюється з їх поразкою й сприймається як особиста трагедiя. Теж саме стосується й втрати почуття власної величi внаслiдок розпаду СРСР. Для колишнiх радянських «силовикiв», якi нинi керують Росiєю, характерним є сприйняття свiту в якостi арени для потенцiйних бойових дiй. Вiдповiдно до цього пiдходу iснують чiтко окресленi «сфери впливу» чи «зони життєвих iнтересiв», а вiйськова сила виступає основним критерiєм визначення значущостi держави. Iдентифiкуючи себе в якостi головного геополiтичного центру на європейському континентi, головну небезпеку для себе Росiя вбачає в розширеннi та змiцненi позицiй НАТО в рiгiонi. З приходом до влади В.Путiна Москва взяла курс на вiдновлення геополiтичної ваги часiв СРСР, прагнучи перетворити РФ з краiни третього свiту на новий центр сили континентального масштабу. Пiд час одного з виступiв Путiн прямо заявив: «...Ми повиннi визнати, що розпад Радянського Союзу став найбільшою геополiтичною катастрофою столiття. Для росiйського ж народу вiн став справжньою драмою. Десятки мiльйонiв наших спiвгромадян i спiввiтчизникiв опинились за межами росiйської територiї» [4]. В. Горбулiн пов'язує саме приход до влади в РФ В. Путiна з

початком пошуку російської «геостратегії реваншу», метою якої є комплекс завдань, серед яких ключова – це поступове, але неухильне відновлення російського впливу й значущості на міжнародній арені [5]. Варто наголосити, що подібна стратегія є анахронізмом часів Холодної війни і вона заздалегідь приречена на фіаско, оскільки суперечить актуальним тенденціям розвитку міжнародної системи, зокрема об'єктивним процесам глобалізації та інтернаціоналізації. Водночас агресивна російська політика проявила фактичну неготовність, певною мірою застарілої, міжнародно-безпекової системи ефективно протистояти новітнім методам «непрямої агресії» та «гібридної війни». Саме на фоні російської агресії проти України з новою силою почали лунати заклики до реформування Ради Безпеки ООН, оскільки в її сучасному вигляді вона нездатна ефективно протидіяти актуальним викликам й загрозам міжнародній безпеці. Для ЄС Росія зі стратегічного партнера перетворилася на «стратегічну проблему». Небезпека від подальшої реалізації Кремлем агресивної зовнішньої політики носить стратегічний характер. Внутрішні економічні проблеми та специфіка соціально-політичного устрою РФ продукують «реваншистські» та «ревiзiонiстські» настрої в суспільстві. За цих умов не можна остаточно виключити можливість розв'язання російським керівництвом континентального конфлікту, як останньої надії на перегляд існуючого світового порядку і місця в ньому РФ. Відповідна реакція євроатлантичного співтовариства демонструє розуміння рівня викликів, що їх несе реваншистська геополітична стратегія РФ. Державами-членами ЄС, США та їх союзниками було здійснено низку практичних кроків спрямованих на ізоляцію та зменшення дестабілізуючого впливу Кремля на міжнародну безпеку. Окрім розриву співпраці у військовій галузі, було запроваджено цілий ряд санкцій проти окремих секторів економіки РФ, крім того силами НАТО розпочато процес посилення військового потенціалу країн-членів альянсу, що розташовані біля російських кордонів. Немає сумнівів в тому, що протягом найближчих років ми будемо свідками трансформації системи європейської безпеки, а також зусиль щодо зменшення чи обмеження масштабів російської загрози. Водночас Росія, внаслідок спорадичних дій щодо України стоїть на порозі колапсу, оскільки її економіка є

неефективною, а рівень соціальної напруги дуже високий. Цілком можна уявити, що протягом найближчих 4-6 років агресивна політика Кремля призведе до внутрішніх потрясінь, результат яких прорахувати непросто. Проте можна побачити, що РФ демонстративно кидає виклик системі цінностей, яка склалася за підсумками Другої світової, а також Холодної війни. Немає сумнівів, що від відповіді, яку отримає Росія на свою агресивну стратегію, в майбутньому залежатиме політика й інших потенційних агресорів. Якщо ж ціна використання військового потенціалу в політичних цілях буде занадто високою, це буде слугувати надважливим аргументом для багатьох держав-симпатиків «жорсткої сили», що сприятиме підтриманню геополітичної стабільності і забезпеченню міжнародній безпеки.

Варто зазначити, що у Словаччині відбувається потужна пропагандистська діяльність РФ. Механізми реалізації є різними: власне проросійська дезінформація, спотворення фактів конфлікту на Донбасі, створення проросійських організацій та створення сайтів новин, які висвітлюють новини у потрібному ракурсі. Основна теза російської пропаганди – Європа (ЄС і НАТО) незабаром розвалиться. Тому Словаччині слід дружити з Росією. Меседжами також є створення ворожого образу США та поширення дезінформації щодо «нацистської» влади в Україні та великої кількості в ній неонацистських організацій [6]. Російська пропаганда посилилась в інтернеті та сфокусована на молодому поколінні. Близько 30% молодих людей довіряють інтернет-медіа, які часто розповсюджують дезінформацію, та не вірять офіційним ЗМІ. На думку депутату Європарламенту від Словаччини І.Штефанаця, Словаччина, певною мірою має проросійського прем'єра та проукраїнського президента. Президент А.Кіска незалежний від уряду та дуже допомагає Україні. Зараз ситуація складна та напружена. Але проросійські партії зараз у меншості. Проєвропейські та проукраїнські сили мають більшість. Втім, до парламенту потрапила екстремістська права партія, "Котлеба – Народна партія Наша Словаччина", яка набрала на парламентських виборах навесні 2016 року 8% голосів. Окрім того, до парламенту також пройшла популістська партія SME з 6,6% Їхнє фінансування базується на тих же джерелах, що й в інших екстремістських партіях, таких як "Національний фронт"

у Франції. Кремль проводить багато дій, спрямованих на знищення єдності Євросоюзу. Ініціатором збору підписів за референдум про вихід Словаччини зі ЄС стала «Котлеба – Народна партія Наша Словаччина». Заступник голови партії Мілан Угрік зазначає, що жителі країни активно підтримали їхню ініціативу – половина необхідних для плебісциту підписів уже є. У керівних органах ЄС Словаччина має дуже маленьке представництво для того, щоб впливати на рішення організації. Країна змушена пристосовуватися до чужого законодавства, яке часто завдає шкоди її національним інтересам[7].

Поки ще рано говорити про повномасштабне slovexit, проте антиінтеграційні тенденції стають усе більш помітними в словацькому суспільстві. Проте, ідея М.Котлеби, лідера ультраправої словацької Народної партії щодо збору підписів під петицією про референдум з питання виходу Словаччини з ЄС, не знайшла підтримки у суспільстві [8]. Відповідну петицію не підтримав навіть лідер опозиційного руху «Ми – родина» Б.Коллар. Ще один євроскептик Р.Сулік зазначив, що для Словаччини вихід з ЄС «не має жодного сенсу». Словаччина у шенгенській зоні, отримує значні фінансові кошти з фондів ЄС, і ці переваги дають країні більше, ніж вихід з ЄС. Таку думку політиків і політологів підтверджують і результати червневого (2016 р.) соціологічного опитування, які свідчать, що проти виходу Словаччини з ЄС у разі такого референдуму проголосували б 62,1% словаків.

Ситуація в словацькому парламенті дуже складна також через позицію словацького прем'єр-міністра, який часто відвідує Кремль. Проте, прем'єр-міністр країни Р.Фіцо дає дивні коментарі в ЗМІ, але на зустрічах Ради ЄС він весь час голосував за санкції. Це подвійні стандарти. У Брюсселі він підтримує санкції, а перед ЗМІ, своїми виборцями він більш проросійський та говорить "я не вірю в санкції", "я не буду діяти на підтримку санкцій". Але в реальності він за них голосує. У Євросоюзі ми послідовні щодо санкційної політики. Адже санкції – це лише спосіб підкреслити наші демократичні правила, сказати, що агресія – це агресія, а війна – це війна. Ми маємо зупинити агресію, ми не можемо миритися з подібною поведінкою та подібним вторгненням у XXI столітті. Словаччина має діяти як і більшість ін-

ших європейських країн. У Єврокомісії створено відділ зі стратегічних комунікацій (East StratCom), Чеська республіка створює подібну структуру на урядовому рівні. В Словаччині поки подібних інституцій нема. Водночас варто зауважити, близько двох третин населення вірить у Євросоюз, трохи менше – у НАТО як договір про колективну безпеку. Можна сказати, що більшість населення Словаччини налаштоване проєвропейськи та прозахідно. Відбувається зростання проєвропейських рухів після Брекзиту. Більше людей стало вважати, що нам потрібно посилити співпрацю.

Імідж має України та українців у Словаччині певною сформований під впливом російської пропаганди. Втім варто відзначити, і це більш важливо – цей імідж формується людьми, які прибувають до Європи, і він дуже позитивний. Українці дуже працелюбні. Зокрема, вони дуже добре зарекомендували себе в багатьох сферах, таких як медицина, будівництво, сфера послуг. Люди, які мають справу з українцями, мають гарні враження, і це відбивається на сприйнятті всієї країни.

Досвід Словаччини підтверджує висновок про наявність закономірностей посткомуністичної трансформації суспільства і влади та національних особливостей, пов'язаних із рівнем політичної культури, станом економіки, зовнішніми впливами тощо. Словацькі реформи засвідчують необхідність консолідації громадськості, розроблення та реалізацію стратегії реформ, проведення в стислі терміни децентралізації публічного управління та вузлових перетворень у соціально-економічній сфері. Важливість поєднання внутрішньої готовності до змін із зовнішнім впливом та допомогою [9]. Словаччина допомагає і передає Україні свій досвід європейської та євроатлантичної інтеграції. У 2014–2017 роках основним питанням українсько-словацьких відносин стала організація реверсних постачань газу. Існує загальний консенсус між політичними партіями, що в разі виникнення потреби його буде проведено в необхідному об'ємі. Тож це залежить від потреб України.

На сьогодні транскордонне співробітництво України зі Словаччиною здійснюється як на міждержавному рівні, так і на рівні територіальних громад, їх представницьких органів, місцевих органів виконавчої влади. Таке співробітництво сприяє со-

ціальній та економічній конвергенції прикордонних регіонів обох країн та створенню нових можливостей для їх розвитку, в тому числі розвитку економічних, соціальних, науково-технічних, екологічних, культурних та інших відносин, обміну досвідом.

У прикордонних регіонах багато спільних цілей, досягнення яких потребує застосування суб'єктами транскордонного співробітництва України та Словаччини єдиного підходу та узгоджених спільних дій, зокрема для запобігання паводкам, розвитку та функціонування транспортної і енергетичної інфраструктури, захисту навколишнього природного середовища та забезпечення безпеки. Необхідно також разом розв'язувати окремі проблеми, які виникають внаслідок фінансової та економічної кризи, зокрема подолання економічної нерівності та безробіття, збалансування трудової та постконфліктної міграції, підвищення рівня ділової активності та зайнятості населення прикордонних регіонів, а також екологічні проблеми, у тому числі підтримки біологічного різноманіття, захисту і збереження спільної культурної спадщини.

Відповідно до Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 роки затвердженої Постановою Кабінету Міністрів України 23 серпня 2016 р. пріоритетами транскордонного співробітництва із Словацькою Республікою є співпраця у сфері реформування органів місцевого самоврядування; забезпечення розвитку туристично-рекреаційного потенціалу прикордонних регіонів; виконання культурно-мистецьких програм; введення спрощеного механізму малого прикордонного руху та розширення території його дії; удосконалення та спрощення механізму малого прикордонного руху, модернізація та реконструкція пунктів пропуску на українсько-словацькому кордоні.

В контексті проблеми слід підкреслити, згідно цієї Державної програми транскордонне співробітництво України з Російською Федерацією обмежено розбудовою та облаштуванням державного кордону на території Чернігівської, Сумської, Харківської, Донецької і Луганської областей [10].

Культурно-гуманітарним відносинам між Україною та Словаччиною традиційно притаманні позитивна динаміка та до-

бре налагоджена взаємодія. Україна та Словаччина також активно взаємодіють в реалізації низки програм і проектів, розроблених в рамках Європейського союзу, Ради Європи, інших міжнародних організацій. Відбувався інтенсивний діалог між науково-педагогічними працівниками вищих навчальних закладів, зокрема Пряшівського університету, Кошицького університету П.Й.Шафарика та Ужгородського національного університету. Університет імені Павла Йозефа Шафарика оголосив конкурс на здобуття шести стипендій для викладання навчальних курсів. Протягом 2016-2017 начального року викладачі з кількох факультетів УжНУ продемстрували власні здобутки в Кошицах.

В обох країнах для задоволення потреб національних меншин функціонують школи з вивченням, відповідно, української та словацької мови. У Словаччині діють 7 середніх навчальних закладів з вивченням української мови і літератури, в тому числі Об'єднана школа-гімназія ім. Т.Шевченка м. Пряшів з українською мовою навчання. 8 вересня 2015 р. Постановою Кабінету Міністрів України була ратифікована Угода між Кабінетом Міністрів України та Урядом Словацької Республіки про взаємне академічне визнання еквівалентності документів про освіту, виданих в Україні та Словацькій Республіці, яка значною мірою сприятиме розвитку двосторонніх відносин в освітній та науковій сферах і є першою такого виду документом, підписаним Україною з країною ЄС[11].

Традиційним є проведення на українсько-словацькому кордоні Днів добросусідства. Організаторами яких виступають Закарпатська обласна державна адміністрація, Закарпатська обласна рада, Кошицький та Пряшівський самоврядні краї. В рамках такого заходу в 2015 р. було підписано Програму спільних дій Закарпатської обласної ради, Закарпатської обласної державної адміністрації і Пряшівського самоврядного краю та Виконавчий протокол № 7 до Меморандуму про співпрацю між Закарпатською обласною державною адміністрацією і Кошицьким самоврядним краєм.

Відзначено активну співпрацю у рамках міжрегіонального партнерства з Кошицьким і Пряшівським самоврядними країнами у сфері транскордонного співробітництва, зокрема, в рамках

спільної участі в грантових програмах, наслідком чого стануть реальні інвестиції з ЄС в економіку Закарпатської області.

Традиційним стало здійснення культурних обмінів в рамках проведення фестивалів народної творчості. На основі договору про співробітництво між Закарпатською організацією Національної спілки художників України та Спілкою художників СР «Умелецка беседа» здійснюються обміни виставками художнього образотворчого мистецтва та проводяться спільні пленери. Починаючи з 2014 року на традиційній основі в Словацькій Республіці проводяться щорічні «Дні України в Кошице», участь в яких беруть українські мистецькі колективи з різних регіонів України, фольклорні ансамблі, проходять покази моди від сучасних українських дизайнерів, організуються виставки, проводяться дискусії, тематичні конференції, воркшопи та інші культурні заходи. Також в рамках «Днів України в Кошице» проходять словацько-українські інвестиційні бізнес-форуми. 25 жовтня 2013 р. в м. Пряшів був відкритий Центр української культури, який став надійною основою для проведення наукових, освітніх, мистецьких та інших заходів української національної меншини Словаччини. 21 січня 2017 року у приміщенні Центру був проведений VII з'їзд Союзу українців Словацької Республіки.

Для сприяння розвитку гуманітарного співробітництва створена та діє двостороння Українсько-Словацька комісія з питань національних меншин, освіти і культури, яка є постійно діючим органом. Діяльність Комісії стала важливим чинником міждержавної співпраці та регулювання міжетнічних процесів в Україні та Словацькій Республіці у сфері забезпечення прав національних меншин.

За підтримки МЗС Нідерландів і Республіки Корея гранти також можуть надаватись на реалізацію проектів, які сприяють поліпшенню життя людей і територіальних громад у таких сферах: охорона здоров'я; освіта; розвиток сільських територій; врядування; законодавство і юстиція; зв'язок, ЗМІ, доступ до інформації; розвиток громадянського суспільства (підтримка прав людини і меншин).

До ключових питань українсько-словацьких відносин належить співробітництво у сфері етнонаціональної політики. За

переписом 2001 р. в Україні налічувалося 6,4 тис. словаків, понад 90% з них мешкали у Закарпатській області. Словаки в Україні переживають період національного ренесансу. Діє низка національно-культурних товариств, зокрема Обласне культурно-освітнє товариство «Матица Словенська» на Закарпатті, Товариство словацької культури ім. Людовіта Штура, Ужгородське товариство словаків. Сторожницькій та Ужгородській школах № 21 відкрито класи зі словацькою мовою навчання. В усіх інших населених пунктах, де компактно проживають словаки, учні мають змогу вивчати словацьку мову факультативно. Традиційним є проведення на українсько-словацькому кордоні Днів добросусідства. Організаторами яких виступають Закарпатська обласна державна адміністрація, Закарпатська обласна рада, Кошицький та Пряшівський самоврядні краї [12]. В рамках такого заходу в 2015 р. було підписано Програму спільних дій Закарпатської обласної ради, Закарпатської обласної державної адміністрації і Пряшівського самоврядного краю та Виконавчий протокол № 7 до Меморандуму про співпрацю між Закарпатською обласною державною адміністрацією і Кошицьким самоврядним краєм.

Отже, україно-словацьке транскордонне співробітництво спирається передусім на дружні партнерські міждержавні двосторонні стосунки та, в цілому, поки не потрепають негативних наслідків від поточних геополітичних викликів.

ЛІТЕРАТУРА

1 Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями Мадрид, 21 травня 1980 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_106.

2. Артёмов І.В., Вашук О.М. Євро регіональне співробітництво України: проблеми і перспективи: навчальний посібник. – Ужгород: МПП «Гражда», 2013. – 500 с.; Артёмов І. Транскордонне співробітництво України та його інтеграційний потенціал // Науковий вісник Ужгородського університету. Сер. : Історія. – 2012. – Вип. 29. – С. 48-59; Віднянський С.В. Україна в Європі у минулому столітті: від об'єкта до суб'єкта міжнародних відносин // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки – Вип. 10: Міжвідомчий збірник наукових праць. – К., 2001. – С. 9-21; 2. Верменич Я.В. Теоретико-методологічні

проблеми історичної регіоналістики в Україні – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003; Дацків Р. М. Трансграничные связи Карпатского еврорегиона и их эффективность: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.05.01 «Світове господарство і міжнародні економічні відносини» / Р. М. Дацків. – К., 1999. – 19 с.; Кіш Є. Центральна Європа в сучасній системі єврорегіональної інтеграції / Кіш Є. Ужгород: Ліра, 2008. – 440 с.; Кіш Є. Транскордонне співробітництво та регіональна політика Європейського Союзу // На шляху до Європи. Український досвід Єврорегіонів. Інститут Схід-Захід. – Київ: Логос, 2000. – С. 13-34; Ілько І., Палінчак М., Лендьел М. Карпатський Єврорегіон як модель регіонального співробітництва у Центральній і Східній Європі. – Ужгород. – 1998. – 43 с.; Ілько І. Досвід регіональної транскордонної співпраці в Європі та українські єврорегіони // Державне управління та місцеве самоврядування в Україні. – Ужгород: Ліра, 2000. – С. 113-124; Лендьел М. Досвід Карпатського Єврорегіону: поштовх до переосмислення моделі транскордонного співробітництва // На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів. – К.: Логос, 2000. – С.49-70; Мітряєва С.І. «Карпатський єврорегіон» – інструмент євроінтеграційної стратегії України // Стратегічна панорама. – 2005. – № 1. – С. 42-51; Мітряєва С.І. Українсько-словацький кордон у контексті розширення ЄС // Стратегічна панорама. – 2002. – № 4. – С. 99-103; Динис Г., Дербак В., Сюсько І. Транскордонне співробітництво України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – 2001. – Вип. 10. – С. 110-127; Устич С. І. Методологія системного дослідження транскордонних процесів та її соціальна імплементація : автореф. дис. ... д-ра соціол. наук : 22.00.02 / Устич Сергій Іванович ; НАН України, Ін-т соціології. – Київ, 2015. – 31 с. Устич С. І. Системна теорія транскордонних процесів та її соціальна імплементація / С. І. Устич // Український соціум. – 2013. – № 2. – С. 112-126; Транскордонне співробітництво як альтернатива новій «залізній завісі» та конфліктам: Комплексне дослідження (українською, російською та англійською мовами) / Керівник авторського колективу Устич С.І. – Ужгород: Карпати, 2007. – 240 с.

3. Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями Мадрид, 21 травня 1980 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_106; Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249264044>; Закон

України «Про транскордонне співробітництво» (26.06.2004 р. № 1861-IV) // Голос України. – 2004. – 22 липня; Європейська рамкова конвенція про транскордонне співробітництво між територіальними общинами або властями Мадрид, 21 травня 1980 року. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_106

4. Послание Федеральному Собранию Российской Федерации Президента РФ В.Путина 2005 года. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/22931>

5. Горбулин В. «Гибридная война» как ключевой инструмент российской геостратегии реванша [Електронний ресурс] // «Зеркало недели. Украина». – №12. – Режим доступу: <http://gazeta.zn.ua/internal/gibridnaya-voyna-kak-klyuchevoy-instrument-rossiyskoy-geostrategii-revansha-.html>

6. Російська пропаганда в країнах Вишеградської четвірки: вплив і способи прогидії [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://osvita.mediasapiens.ua/trends/1411978127/rosiyska_propaganda_v_krainakh_vishegradskoi_chetvirki_vpliv_i_sposobi_protidii/.

7. Гомон Д. Сусідка з проросійським ухилом. Чи варто боятися про кремлівських настроїв у Словаччині. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://espresso.tv/article/2016/12/21/susidka_z_prorosiyskym_ukhylom_chy_slid_boyatysya_prokremlivskykh_nastroyiv_u_slovachchyni

8. Пальє srбvu. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.parlamentnelisty.sk/tagy/aktuality.sk>

9. Словаччина: досвід реформ для України. //Теорія і практика державного управління. – 2016 – № 1 (52). – С. 8.

10. Про затвердження Державної програми розвитку транскордонного співробітництва на 2016-2020 роки. Постанова Кабінету Міністрів України від 23 серпня 2016 р. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.kmu.gov.ua/control/uk/cardnpd?docid=249264044>

11. Культурно-гуманітарне співробітництво між Україною та Словаччиною. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://slovakia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-sk/culture>

12. Ярмоленко М. Сучасний етап міжкультурної комунікації на Закарпатті. [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: http://www.ipiend.gov.ua/uploads/nz/nz_72_73/yarmolenko_suchasnyi.pdf

Наукове видання

**ДОНЕЦЬКИЙ ВІСНИК
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ім. ШЕВЧЕНКА
(Т. 44)**

Підп. до друку 15.07.2017. Формат 60x84 1/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Cyt. Друк цифровий. Ум. друк. арк. 17,6.
Обл.-вид. арк. 14,7. Наклад 200 прим. Зам. 07-15.

Засновано в 2001 р.

Д-67 **Донецький вісник Наукового товариства ім. Шевченка.** – **Т. 44.** – Донецьк, 2017. – 302 с. – (Серія. КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ. ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО. ЛІТЕРАТУРНЕ КРАЄЗНАВСТВО. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРИОГРАФІЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ. ІСТОРІЯ ТЕХНІКИ ТА ТЕХНОЛОГІЙ. ФІЛОСОФІЯ. УКРАЇНА І СВІТ).